

NR 1 2017

27. ÅRGANG

STAVANGEREN

MEDLEMSBLAD FOR BYHISTORISK FORENING STAVANGER

TEMANUMMER:

FATTIGDOM I STAVANGER

INNHOOLD

<i>Svein Egil Omdal</i> Fattigunge i Stavanger	6
<i>Tone Daasvand</i> Om formuende, middelmådige og fattige i Stavanger på 1700-tallet	14
<i>Lars Olsen Neby</i> Kommunal sosialomsorg i Stavanger frem til 1965	26
<i>Gunnar Roaldkvam</i> Selvhjelp gjennom samvirke	48
<i>Rolf Torgersen</i> Kommunal boligbygging, et svar på tomannsboligpolitikken fallitt	64
<i>Jan Magne Arntsen</i> Doktor Dahls klinikk og lægevakt 1928-1931	84
<i>Kian Reme</i> Fattigdom i Stavanger – da og nå	98
Årsmelding	110

Forsidebilde:

Detalj fra smussomslaget til førsteutgaven av romanen «Knus ikke en elendig i porten» av Karsten Roedder. Kunstner er Johan Castberg.

Foto: Nasjonalbiblioteket

BIDRAGSYTERE I STAVANGEREN NR 1 2017

JAN MAGNE ARNTSEN, f. 1952. Cand. philol. med historie hovedfag og p.t. lektor ved Randaberg videregående skole. Forfatter av bl. a. «Triumf og tragedie. Historien om NS-minister Gulbrand Lunde» sammen med Thor Geir Harestad. Har også skrevet en rekke lokalhistoriske artikler.

TONE DAASVAND, f. 1948. Mastergrad i historie, nå pensjonert. Hun arbeidet ved Arkeologisk museum i Stavanger i 34 år, hvorav 12 år som leder av Dokumentasjonsavdelingen. Har utgitt en sosialhistorisk bok om stavangerbefolkningen under eneveldet og i tillegg skrevet artikler innen historie og arkivfag.

LARS OLSEN NEBY, f. 1982. Mastergrad i kulturvitenskap. Han er leder for seksjon for bevaring og formidling ved Stavanger byarkiv. Han har skrevet flere artikler om ulike kulturhistoriske emner.

SVEN EGIL OMDAL, f. 1953. Journalist, samfunnsdebattant og tidligere redaktør i Stavanger Aftenblad. Han har vært leder av Norsk Journalistlag og Pressens faglige utvalg, og har skrevet flere bøker, senest «Gestapokjelleren» (2016).

KIAN REME, f. 1953. Cand theol, daglig leder og dialogprest i Kirkelig Dialogsenter Stavanger siden 2012. Tidligere kommunepolitiker, tidligere talsmann for etterlatte og overlevende etter Kielland-ulykken og leder av Kiellandfondet.

GUNNAR ROALDKVAM, f. 1951. Cand. philol. med historie hovedfag. Forfatter og historiker. Han har gitt ut flere diktsamlinger og en rekke fagbøker. I tillegg har han skrevet skuespill, tekster til korverk og sangtekster for en rekke artister.

ROLF G. TORGENSEN, f. 1945 i Stavanger. Cand. philol. med historie hovedfag. Har skrevet artikler om boligpolitikk, byutvikling og internasjonal politikk.

LEDERENS SPALTE

Fattigdom i Stavanger? Dette skurrer kanskje litt i ørene. For på tross av at vi nå har en liten nedtur, har Stavanger i årevis sjelden blitt omtalt i nasjonale medier uten at det er hengt på ord som «inntekter langt over landsgjennomsnittet», «rådyre boliger», «Porsche» og «Mercedes». Men også i den perioden Konrad B. Knudsen kalte Stavangers fire gylne tiår var det slik at en del av byens innbyggere kom inn under den offisielle fattigdomsdefinisjonen. Så mange som ca. 12.000 faktisk.

Da vi startet arbeidet med dette nummeret av Stavangeren ble vi litt overrasket over hvor liten oppmerksomhet temaet «Fattigdom i Stavanger» har fått. For redaksjonen betydde det ekstra mye arbeid både med emne- og forfattervalg. Resultatet som nå foreligger er etter det vi kan se den største artikkelsamlingen om fattigdom i Stavanger på mange år.

Fattigdomsbegrepet har endret seg, det var annerledes å være fattig på 1800- og begynnelsen av 1900-tallet enn det er nå. Den gangen snakket man om absolutt fattigdom, det vil si at man ikke fikk dekket helt grunnleggende fysiske behov som mat, klær og hus. Definisjonene man brukte da var primær fattigdom, det vil si nød, og sekundær fattigdom; knapphet.

Helt siden Fattigdomsloven av 1845 har fattighjelpen vært forankret i lokale, folkevalgte organer. Loven ble fornyet ved flere anledninger, bl.a. i 1900 da det ble bestemt at hver kommune skulle ha sitt eget fattigvesen finansiert av kommunene selv. På 1930-tallet mottok ca. 15 % av Stavangers befolkning understøttelse fra Forsorgen. Utbetalingene var meget beskjedne fordi man skulle få folk ut i arbeid igjen. Men problemet var jo at det ikke var arbeid å få...

Mange velstående stavangerborgere så elendigheten og ønsket å gi sitt bidrag for å gjøre livet litt lettere for noen. Det ble gjort for eksempel ved å opprette stiftelser eller legater som delte ut midler, vanligvis til nærmere definerte grupper. Disse tiltakene startet allerede tidlig på

1800-tallet. Senere eksempler er Roland og Marie Petersens legat som ble opprettet i 1918 for «å støtte verdig trengende i Stavanger, fortrinnsvis av handelsstanden». Eller Tina og Martin Magnesens Legat som ble etablert i 1935 for å gi støtte til ubemidlede syke og ubemidlede rekonvalesenter. Hvor mange slike legater som fantes i vår by, har det ikke lyktes meg å finne ut. Men det er ingen tvil om at de var et viktig bidrag til å bedre enkelte borgeres levekår, selv om betydningen kanskje ikke skal overdrives. Det paradoksale er at mange av disse legatene finnes den dag i dag, flere med solide bankkonti. De hadde med andre ord penger igjen! Det hadde kanskje hatt mer for seg at det hadde blitt delt ut mer den gangen det virkelig trengtes. Men legatregler er ikke enkle å endre.

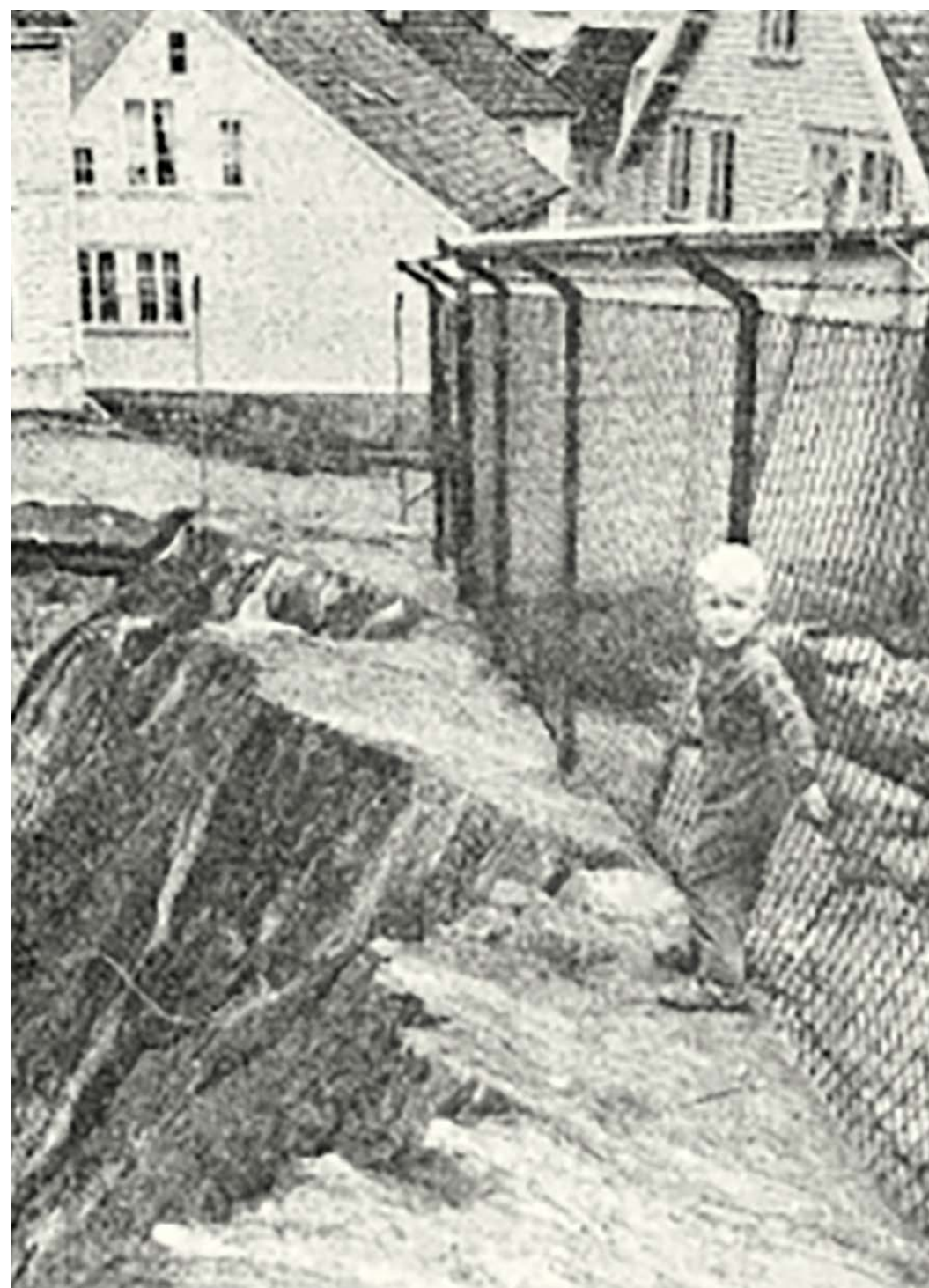
Et annet og langt mer omfattende privat initiativ for å hjelpe ble etablert i andre halvdel av 1800-tallet. Berge Furre forteller i Soga om Lars Oftedal at da fikk Stavanger et privat omsorgskonsern som neppe har sitt sidestykke noe sted. Oftedal så hvordan mange slet og med sedvanlig handlekraft ville han gjøre noe. Allerede i 1834 hadde haugianeren John Haugvaldstad gitt Josefine-stiftelsen til byens fattige, det var et pikehjem. Nå kom Oftedal med Vaisenhuset i 1876, det var et hjem for femti fattige gutter. De neste årene fram til 1880 utviste Oftedal en kolossal byggeaktivitet og oppførte flere barnehjem, hjem for sjømannsenker, hjem for «falne kvinner» og hjem for fattige embedsmenns skolebarn. Alt ble finansiert gjennom innsamlede midler og aller mest kom det fra småkårsfolket. Oftedals virksomhet gikk langt utover det en alltid skrantende kommunekasse kunne bidra med.

Sønnesønnen til Lars Oftedal, Sven, viste stor omsorg for sine mange pasienter, også økonomisk. I 1945 ble Sven Oftedal utnevnt til sosialminister. I hans statsrådstitid ble barnetrygden innført, men hans aller viktigste reformforslag kom i stortingsmeldingen om folketrygden 1948, der det uttrykte målet var at alle skulle sikres en minimumslevestandard. Stortingsmeldingen inneholdt hovedtrekkene til folketrygdloven som kom i 1967 og har bidratt mer til utjevning av levekår og til at sykdom og uførhet ikke fører til fattigdom enn noe annet tiltak. Sven Oftedal videreførte med andre ord idealene bak farfarens private omsorgskon-

sern til en nasjonal og offentlig oppgave, noe som fikk bred tilslutning fra alle politiske partier.

Av bøker som er utgitt om temaet kan nevnes «I den galna tiå» utgitt av Varmen forlag i 1987 med Torgrim Titlestad som redaktør og Gunnar A. Skadbergs bok fra 2003 «Fattig-Stavanger». Begge disse bøkene behandler perioden fra 1900 til 1940.

Harald Sig. Pedersen
styreleder

SVEN EGIL OMDAL

FATTIGUNGE I STAVANGER

Skidagene var de verste.

Meldingen om at hele Storhaug skole skulle til Hunnedalen utløste angst på mange nivåer samtidig. Én ting var at jeg ikke kunne gå på ski, i noen rimelig definisjon av begrepet. Verre var det at jeg heller ikke *hadde* ski. Dermed var eneste mulighet å låne fra skolens lager, beregnet på oss som ikke hadde råd til å handle hos Arne Hidle.

Det er mulig hukommelsen spiller meg et puss, men jeg husker disse skiene som planker bredere enn gulvbord. De var utstyrt med bindinger av lær, en modell som sist var sett på bildene til Roald Amundsen. Stavene var litt høyere enn meg, noe som førte til en svært oppreist, nærmest bakoverlent diagonalgang.

Verst var det selvsagt at alle kunne se at det var skolens ski jeg stavret meg frem på. De kunne like gjerne vært stemplet ”fattig”. Strekkbukse og anorakk var også utenfor familieøkonomiens rekkevidde, så det ble til at jeg stilte i de samme klærne som jeg brukte på skolen. At jeg heller ikke hadde tilgang på noen form for skismøring, gjorde selvsagt ikke opplevelsen bedre. Ikke framdriften heller.

I det daglige, og i lavlandet, var fattigdommen til å bære. Barndommen på det tidlige 1960-tallet var på en måte pengeløs. Selv om vi hang utenfor de store vinduene til Birkenmo og stirret lengselsfullt på byggesettene til Boeing B-17 ”Flying Fortress” eller en britisk jager, var det jo ikke slik at ungene fra bedrestilte hjem hadde så mye penger, de heller. Det gikk rykter om at noen av dem fikk lommepenger etter amerikansk mønster, og vi så at de hadde råd til frosne drikkeposer litt oftere enn kjekt var for oss andre, men i det daglige var klasseforskjellene ikke påtrengende.

De fleste av aktivitetene som fylte døgnet mellom skole og seng var gratis. Det var ingen medlemsavgift for å gå på

Stavanger Aftenblad, juli 1957. Saken handlet om at ungene på Sølvberget ikke hadde noe sted å leke, og det er forfatteren – da 4 år – som står på fjellet foran huset hvor vi bodde.

nøst i eplehagene i Avaldsnesgata eller ta hengas på bilene bortover Skagenkaaien når det var føre til slikt. Eller spille fotball på Grand-tomten eller den skjeve lille gressflekken ved Valbergtårnet. Så sant vi hadde en ball, var det ikke behov for kontanter i tillegg. Men vi visste jo hvor vi kom fra, og vi visste godt hvor forskjellig livet på Sølvsberget var fra tilværelsen i eneboligene rundt Varden eller i de romslige tomannsboligene over mesteparten av Storhaug. Bursdager og vennlige invitasjoner ga oss innblikk i et helt annet liv, der barn hadde eget rom, fars bil sto parkert ute i gaten (garasjer var det fint lite av på Storhaug) og – det var nesten ikke til å fatte - badekar. Vi hadde ikke engang varmt vann.

Far min fikk flytte inn i en av kommunens minste leiligheter da han ble skilt på slutten av 1930-tallet. Leiekontrakten var kortsiktig. Husrekken på den ene siden av Sølvsberggaten skulle rives for å gi plass til byens nye kino. Men så kom krigen og etterpå hadde kommunen annet å bruke pengene på. Det skulle gå 43 år før husene ble revet.

På 1950-tallet var sentrum fremdeles et sted hvor folk bodde, og de fleste bodde tarvelig. Husene var gamle og trekkfulle, leilighetene små og dårlig isolert. Hestekjerren kom sjeldnere for å tømme de stinkende dunkene etter hvert som de siste utedoene forsvant, men det var ikke romslige baderom med kar og dusj som erstattet de kalde tresetene i bakgårdene. I Sølvsberggaten 6 delte vi en ørliten do med en dame og hennes voksne sønn. Vi delte kjøkken med dem også. Selv bodde de sammen på ett lite rom. Du skal ha sterk morsbinding for å sette pris på slik nærhet.

Trangboddheten var det mest synlige uttrykket for fattigdommen, og det mest slitsomme. Jeg ble en bibliotekunge fordi det var lettere å puste mellom bokhyllene. Hjemme hadde vi to små stuer på tilsammen 25-30 kvadratmeter, adskilt av en gardin. To sovesofaer fikk gjøre nytten som senger. Jeg vet ikke så mye om hvordan de andre på Sølvsberget bodde, det var ytterst sjelden at vi slapp inn til hverandre. Ungene skulle være ute til de ble ropt inn. De som hadde foreldre som brydde seg nok til å rope dem inn, må det tilføyes.

Statussymbolene var få og sjeldne. Noen fikk fjernsyn lenge før oss andre, men det hendte også at menn i grå lagerfrakker kom og hentet fjernsynet igjen, når de ubetalte avdragene ble for mange. Selv var vi så lite kredittverdige

Klestørk på det som senere ble
kinotomten på Sølvberget (ca 1935).
Foto: Ukjent/Stavanger byarkiv

Hustak på Sølvberget (1939). Fotograf: Gard Paulsen/Stavanger byarkiv

Sølvberget og kinotomten ca. 1965. slik det så ut rundt 1965 Foto: ukjent/privat

at det første fjernsynet ble betalt med en myntautomat som var montert bak på kabinettet. Ville vi se Falkeklubben eller Disneyland, måtte vi først skaffe et kronestykke eller to og dytte dem ned i boksen, slik at strømmen ble koplet til.

Sølvberget var ikke det eneste området hvor fattigdommen ennå var synlig i det siste tiåret før oljå. Vi våget oss sjelden gjennom Straen, ned i Varmen, inn til Slettå, ut til Bakkeland eller helt ut til tyskerbrakkene på Kvaleberg, men vi visste at vi ikke var alene, at det var andre som kikket beskjemet i golvet når det ble gitt skøytelov, fordi de ikke hadde skøyter.

Levekårsundersøkelsene lå langt fram i tid, men det var en etablert kunnskap at det fantes slike lommer av fattigdom i mange bydeler. Mellom de velholdte tomannsboligene lå brakker eller gamle hus som kommunen disponerte for de som falt utenfor det private boligmarkedet.

Den innbitte stavangerske motviljen mot å bygge høyt og stort i mur, skyldtes først og fremst trangen hos de mange innflytterne fra Jæren og Ryfylke til å eie sin egen bolig. Resultatet var at byen fikk et egalitært preg som har vedvart fram til i dag. Det er forskjell på Eiganes og Storhaug, men det har alltid bodd mange på Storhaug som kunne kjøpt de på Eiganes om de ville. Østre bydel hadde lommer av luksus lenge før Pedersgata fikk stjerne i Michelin-guiden.

Mens Oslo og Bergen fikk store gråbeinsgårder med opphopning av sosiale problem, ble fattigdommen spredt jevnere ut i Stavanger, ofte lå den vegg i vegg med den ytterste rikdom. Det var forbløffende kort avstand fra kommunehusene i Nymannsveien og på Slettå til Bergesen-eiendommen i Ramsvik, fra usselheten på Straen og opp til det trygge småborgerskapet på Vestre Platå.

Med en slik nærhet var det umulig å være blind for klaseskillene. Så snart vi ble gamle nok til å gå med Aftenbladet eller sykle med blomster og regninger for Zwerg, så vi jo hvor grassat med plass andre hadde. I klassen var det noen som snakket om entreen hjemme, hos oss andre kom jo folk rett inn på kjøkkenet.

Men jeg kan ikke huske at vi målte oss mot de som hadde mest. De tilhørte andre galakser, uendelig langt borte – selv om vi syklet forbi oppkjørslene deres og kikket nysgjerrig over hekkene. Det var andre skiller som betød mer, fordi det var innen rekkevidde å krysse dem. Utover

på sekstitallet sto det stadig klarere for oss at fattigdom ikke var skjebne. Det kostet ikke noe å gå på skole, og i enden av skolen lå den fristende muligheten som het inntekt.

På Sølvberget var du adel hvis far din hadde fast arbeid, spesielt hvis det var på Rosenberg. En far som kom hjem med den grønne båten hver ettermiddag, og som hver fredag kunne legge en liten vinduskonvolutt med gule og blå, og kanskje til og med noen røde, sedler på kjøkkenbordet, ga en status som bare de som har levd med stor og varig arbeidsløshet kan fatte.

Noen fedre gikk på kaien. De var løsarbeidere som på gode dager fikk losse en båt, men som mange andre dager gikk duknakket hjem igjen fordi ingen hadde pekt på dem. Sønnene deres søkte gjerne hyre så snart de var gamle nok til å mønstre på, helst i utenriksfart. Den som kom hjem etter to år på sjøen og kunne gi mor en liten kamferturekiste og en pute i svart fløyel hvor det sto brodert "Greetings from Singapore", hadde en stolthet i steget som fedrene manglet etter nok en forgjeves tur til Arbeidskontoret.

Andre fedre var uføretrygdete eller alkoholiserte. Noen fedre var der ikke i det hele tatt, og fikk ungene til å løpe og gjemme seg hvis de plutselig dukket opp og var klengete og beruset kjærlige. "De fattige har dere alltid hos dere", sa predikanten i Bethania, og vi forsto at det var selveste Jesus han siterte. Hva skulle vi si, vi som var de fattige? Var vi dømt til for evig og alltid å låne skolens ski?

Senere forsto vi at Jesus hadde rett, fordi fattigdom er et relativt begrep. Noen vil alltid være nederst, vi kan ikke alle ha økonomi over gjennomsnittet. Men gulvet ble hevet etter hvert som velferdsstaten ble utviklet og nasjonen gjenreist.

Langsamt ble Sølvberget og Valberget tømt for innbyggere, mens husene enten ble revet eller gjort om til butikker og kontorlokaler for folk med kreative yrker. De aller fleste som forlot sentrum rykket opp et hakk i levestandard. Kommunens nye leiligheter hadde varmt vann og tette vinduer. De lå ofte et sted hvor det var grønt gras rundt husene, som på Solsletta, på Tjensvoll eller i Kvernevik. Straen ble overtatt av mennesker med både kulturell og økonomisk kapital, og ble langsamt forvandlet til en pittoresk turistattraksjon.

Likevel er det selvsagt fattigdom også i dagens Stavanger. Noen unger, kanskje helst slike som skiller seg ut i språk

og hudfarge, svarer unnvikende når klassekameratene spør om de skal ha selskap på bursdagen, og skutter seg når det planlegges klasseset. Noen ganger kjennes det lettere å identifisere seg med dem, uansett hvor fremmedkulturelle de måtte være, enn med siddiser av tredje generasjon som hadde badekar, bil, hytte på Idse og far med en framskutt stilling i Sparekassen eller hos Bjelland. Følelsen av å leve på nederste trinn sitter i lenge.

TONE DAASVAND

OM FORMUENDE, MIDDELMÅDIGE OG FATTIGE I STAVANGER PÅ 1700-TALLET

Artikkelen omhandler stavangerbefolkningens sosiale sammensetning fra siste del av 1600-tallet til begynnelsen av 1800-tallet med fokus på befolkningens størrelse, yrkesfordeling, formuesfordeling og husstandsstruktur.

Middelalderbyen Stavanger var i utgangspunktet et av landets fire geistlige og administrative sentre. Tidlig i vår periode, i 1682, ble senteret for stiftsamten vedtatt flyttet til kongens egen by Christianssand. Kort etter ble byen rammet av svikt i fisket, en ødeleggende bybrann, forbud om gjenreiseing av byen, tap av byprivilegiene for noen år og en hard epidemi i 1695. Gjennom hele perioden fram mot 1800-tallet hadde byen liten eksport, ble dominert av Bergen i nord og Christianssand i sør, levde i konkurranse med de omkringliggende bøndene, og opplevde at utenlandske handelsfolk heller dro direkte til og fra Ryfylke enn å dra via byen.

Hvordan var den sosiale sammensetningen i Stavanger i siste del av 1600-tallet da byen fremdeles var en stiftsby, det vil si før den ble redusert til en kjøpstad? Viser de vanskelige årene som fulgte igjen i sammensetningen av befolkningen ved inngangen til 1700-tallet? Hvordan var utviklingen utover 1700-tallet fram mot 1801? Og finner vi ved inngangen til 1800-tallet en by i vekst, mye takket være en liten elite bestående av svært rike kjøpmannsredere og et bredt og variert mellomsjikt og en stor og stabil gruppe arbeidsfolk, slik Jan Christiansen beskriver i sin hovedoppgave om befolkningen i Stavanger mellom 1800 og 1865?

I Kleven rode, et par hundre meter inn fra Vågen, bodde de aller fattigste. Foto fra Nedre Klevegtate. Fra Nor-Hansens fotosamling. ©Statsarkivet i Stavanger.

Stavanger rundt 1810. Modell laget av Reza Ghoumi for Stavanger museum. Foto: Terje Tveit.
©Arkeologisk museum, Universitetet i Stavanger.

Befolkningsutviklingen

Gjennom hele perioden hadde byen en svakere befolkningsvekst enn gjennomsnittet på landsbasis, og en langt svakere vekst enn den gjennomsnittlige byveksten. Mens Stavanger hadde en gjennomsnittlig årlig vekstrate på 0,60 prosent mellom 1684 og 1801, var vekstraten for den samlede norske befolkningen 0,74 prosent mellom 1665 og 1801. De norske byene hadde en gjennomsnittlig årlig vekstrate på hele 1,72 prosent.

Veksten i Stavanger var ikke jevn. Byen hadde så godt som ingen folkeøkning på 1600-tallet. Mellom 1616 og 1684 økte folketallet bare med 46 personer og mellom 1684 og 1701 gikk befolkningen noe tilbake. Stillstanden på 1600-tallet kan være en del av et felles fenomen som vi finner i Norge og i resten av Europa blant annet forårsaket av kriger, sykdommer og matmangel på grunn av et kaldere klima. Nedgangen mellom 1684 og 1701 kan trolig forklares med den ødeleggende epidemien i 1695 kombinert med at flyttingen av stiftssenteret til Christianssand, bybrannen og ladestedårene førte til utflytting av flere familier enn embetsfamiliene som måtte flytte til Christianssand.

I motsetning til resten av landet økte folketallet i Stavanger markant mellom 1701 og 1769 og, også i motsetning til resten av landet, hadde byen en svakere vekst mellom 1769 og 1801.

Urban vekst kan både ha positive og negative årsaker: En by i vekst tiltrekker seg ressurssterke mennesker, og fører til økt innvandring og tilflytting fra omkringliggende områder. Dårlige leveforhold på landsbygda kan også føre til urban vekst. Siden vi ikke finner utenlandsk innvandring tilsvarende den byen opplevde siste del av 1500-tallet, kan økningen i befolkningen i første halvdel av 1700-tallet indikere dårligere levkår for befolkningen i landområdene nær byen. Den samtidige utvandringen av unge kvinner og menn fra sørvestlige kyst-Norge til Holland og mengden vervede matroser støtter denne antakelsen. Tilflyttingen kan også indikere at forholdene i byen har virket såpass gunstige at de har våget å søke lykken i byen.

En langsommere byvekst i Stavanger de siste tiårene av 1700-tallet kan være et tegn på at byen ikke tiltrakk seg tilflyttere i samme grad som tidligere. Den kan også bety at forholdene i landområdene rundt byen hadde bedret seg.

Blant annet gikk bøndene seirende ut etter striden rundt ekstraskatten i årene 1762–1765, og kunne kjøpe og selge med hvem de ville innenfor tremilsgrensen rundt byen etter 1765.

Yrkesfordelingen

Yrkene uten privilegier, det vil si arbeidere og tjenestefolk, dominerte gjennom hele perioden. Hvis vi ser på alle de yrkesaktive var prosenten 51,7 i 1684, 63,1 i 1701, 64,4 i 1773 og 70,3 i 1801. Svært mange var tekstilarbeidere og matroser. Siden resten av husstanden i stor grad var avhengig av hovedpersonens utkomme, var dennes yrke viktigst for husstandens sosiale plassering i samfunnet. For hovedpersonene var prosenten med yrker uten privilegier 42,3 i 1684, 58,4 i 1701, 55,9 i 1773 og 53,5 i 1801.

Samlet sett er det innenfor gruppene offentlige stillinger og handel og sjøfart vi ser de største endringene mellom 1684 og 1801. I 1684 var så mange som to tredjedeler av de offentlig ansatte embetsmenn og en tredjedel tjenestemenn, selv om biskopen ikke lenger hørte til byen og amtmann og byfogd ikke er registrert i kilden. De offentlig ansatte utgjorde bare 6,3 prosent av hovedpersonene, men de fleste, spesielt embetsmennene, var svært velstående. I tillegg til å være embetsmenn, var de også redere og kjøpmenn.

Utover 1700-tallet økte antallet offentlige stillinger, og det var en tendens mot flere tjenestemenn i forhold til embetsmenn. Årsaken til økningen i antallet tjenestemenn var antakelig sentralmyndighetenes behov for en sterkere kontroll med distriktene. I 1801 var antallet offentlig ansatte på sitt høyeste.

Det foregikk også store endringer innenfor handel og sjøfart. På 1600-tallet var handelen dominert av «embetskjøpmennene». Disse ble etter hvert erstattet av et rendyrket handelsborgerskap. Andelen kjøpmenn og handelsmenn gikk ned mellom 1684 og 1701, økte gradvis og nådde en topp i 1773, før de nådde sitt laveste nivå i 1801. Innen sjøfarten, skjedde en økning mellom 1684 og 1701, en nedgang i 1773, og en sterk økning fram mot 1801.

I 1801 hørte 10 prosent av hovedpersonene til denne gruppen. Det vil si at i 1801 var færre hovedpersoner selsatt innenfor handel og flere innenfor sjøfart i forhold til

tidligere. Dette kan skyldes endringer innenfor handelsvirksomheten de siste tiårene av 1700-tallet, fra en inntektsbringende lokal fiskehandel, spesielt med sild, til internasjonal fraktfart. Silda forsvant rundt 1784, mens de europeiske og amerikanske krigene ga ekstra gode fraktinntekter. Dermed falt det lokale grunnlaget for økt velstand bort, mens bare et fåtall av kjøpmennene hadde kapital og risikovilje til å satse på den internasjonale fraktfarten. Dette gjorde de rike rikere, mens mellomsjiktet slet mer.

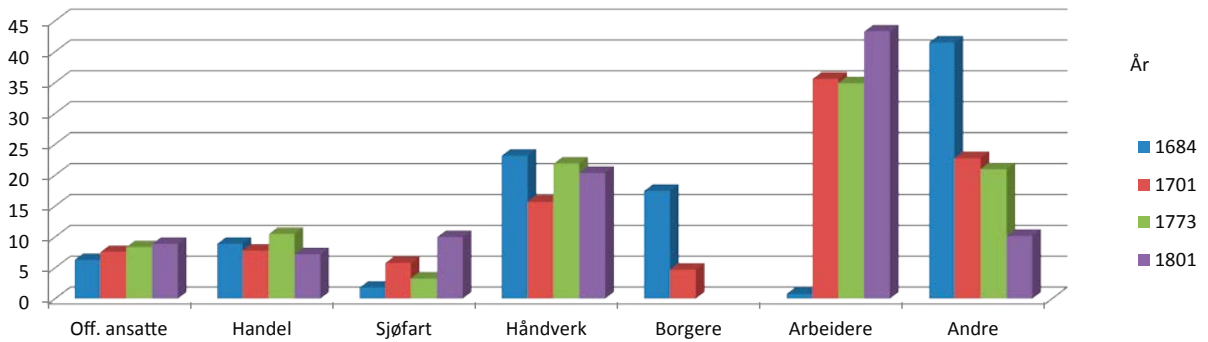
For håndverkere og arbeidsfolk skjedde det også endringer i løpet av perioden. Prosenten håndverkere var på sitt høyeste i 1684. I 1701 hadde den sunket kraftig fra 23,2 i 1684 til 15,7. Det er ikke usannsynlig at de fattigste håndverkere hadde sunket ned blant de ikke-privilegerte, og endte opp som arbeidere eller innrullerte matroser. I 1773 hadde prosenten håndverkere tatt seg opp igjen, men den var igjen blitt lavere i 1801. Det siste kan ha sammenheng med den samtidige økningen i andelen arbeidsfolk.

Dersom en ser perioden under ett var det blitt færre håndverkere. Prosenten arbeidsfolk økte mellom 1684 og 1701, men var gått litt tilbake i 1773, slik at ca. en tredjedel av hovedpersonene var arbeidsfolk i 1773. I 1801 var andelen økt til 43,3 prosent. Totalt sett var håndverkergruppen blitt mindre og andelen arbeidsfolk større i løpet av årene 1684–1801.

Eiendoms- og formuesforhold

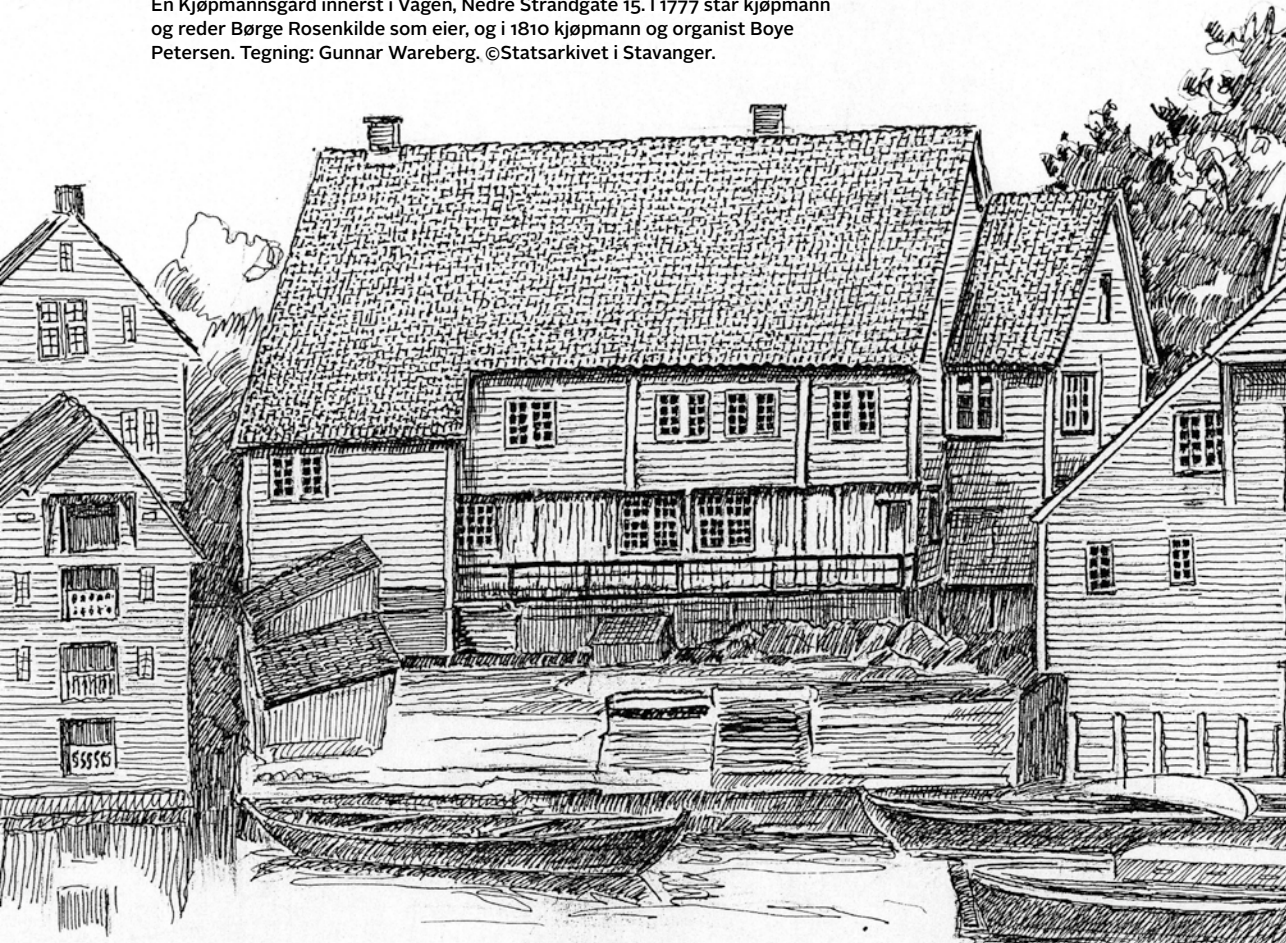
Hvis vi ser på fordelingen av eiendomsformuene var forskjellen mellom folk størst tidligst i perioden. I 1661 var størstedelen av totalformuen fordelt på få husstander. Det var en utvikling mot større likhet mellom 1661 og 1765. I 1765 var fordelingen av eiendomsverdiene på sitt jevneste, men den var fremdeles såpass ujevn at de 50 prosent fattigste kun eide 11,7 prosent av de samlede eiendomsverdiene, det samme som den aller rikeste prosenten. I 1807 falt formuesfordelingen tilbake mot en større ulikhet. Da var det samlet sett blitt mindre fattigdom enn i 1661, 1709 og 1765, men noen få var blitt svært rike.

Det var embetskjøpmennene som eide de største eiendomsformuene i 1661. Allerede på slutten av 1600-tallet ble de forbigått av handelsborgerskapet. De offentlig ansattes gjennomsnittlige eiendomsformue sank kraftig i løpet av

Yrkesfordelingen i Stavanger fra 1684 til 1801 i prosent av antall hovedpersoner. Kategorien Andre inkluderer fattiglemmer, forsorgsmottakere og arbeidsledige. Fra Daasvand 2012. ©Arkeologisk museum, Universitetet i Stavanger.

En Kjøpmannsgård innerst i Vågen, Nedre Strandgate 15. I 1777 står kjøpmann og reder Børge Rosenkilde som eier, og i 1810 kjøpmann og organist Boye Petersen. Tegning: Gunnar Wareberg. ©Statsarkivet i Stavanger.

perioden: I 1661 var den fem ganger høyere enn gjennomsnittet for alle hovedpersonene, i 1709 var den noe over tre ganger høyere enn gjennomsnittet, i 1765 noe over dobbelt så høy som gjennomsnittet og i 1807 var den bare noe over gjennomsnittet for alle hovedpersonene.

Det høye snittet i 1661 skyldtes at embetsmennene også var redere og kjøpmenn. Nedgangen utover 1700-tallet kan forklares med økningen i andelen tjenestemenn i forhold til embetsmenn. Men en gjennomsnittlig eiendomsformue bare litt over gjennomsnittet i 1807 er mindre enn forventet. Om de kanskje ikke hadde mistet sin sosiale posisjon, hadde de langt lavere eiendomsformuer enn tidligere i perioden.

De store forskjellene innenfor handelsborgerskapet jevnet seg noe ut mot midten av 1700-tallet, spesielt på grunn av det rike sildefisket, som ga gode inntekter til et «midlere» handelsborgerskap.

I 1807 var forskjellene blitt mye mer markante. På toppen finner vi et fåtall svært rike hovedpersoner fordelt på et fåtall familier. For eksempel finner vi, i tillegg til familien Kielland representert med Gabriel Schanche Kielland, tre generasjoner Rosenkilde blant de åtte rikeste: Faren Børge, sønnen Peder Valentin og hans sønn igjen, Bendix Nyrup Rosenkilde.

Resten av handelsborgerskapet var fordelt på flere økonomiske sjikt. De største endringene skjedde derfor innenfor de offentlige stillingene og handelsborgerskapet. Fordelingen av eiendomsformuene for håndverkerne og arbeiderne holdt seg relativt stabil gjennom perioden, med en liten topp i 1765.

Familie og husstand

Den gjennomsnittlige husstandsstørrelsen var liten i hele perioden. Sammenlignet med kjente tall fra andre deler av landet, lå Stavanger likt med eller lavere enn de andre. I 1701 var ikke snittet mer enn 3,1 personer pr. husstand. Både det lave gjennomsnittet og det store antallet enslige mannlige hovedpersoner i 1701 kan skyldes epidemien i 1695. Mens menn vanligvis har en høyere dødelighet, rammet epidemien jevnt uavhengig av kjønn.

Et snitt på bare 1,18 barn pr. husstand kan også, i hvert fall delvis, skyldes epidemien som rammet byen seks år tidligere. Det er imidlertid også tegn på at det er en eldre

befolkning vi finner i 1701, noe som kan skyldes manglende tilvekst av yngre borgere. Redere og kjøpmenn hadde de største husstandene gjennom hele perioden, bortsett fra i 1701, da geistlige embetsmenn hadde størst husstander med et gjennomsnitt på 7,75 personer pr. husstand.

Det er verdt å merke seg økningen innenfor gruppen styrmenn og jekteskipperer i 1801, kombinert med det faktum at redere og kjøpmenn i 1801 hadde de absolutt største gjennomsnittlige husstandene hele perioden og alle yrker sett under ett, med et snitt på 8,79 personer. Gjennomsnittlig husstandsstørrelse økte blant de privilegerte gruppene embetsmenn og kjøpmenn og også tjenestemenn, handelsmenn/gjestgivere og håndverkere, mens de ikke-privilegerte arbeiderne og fattige hadde samme gjennomsnittlige husstandsstørrelse gjennom hele perioden. Både privilegerte og ikke-privilegerte hadde samlet sett en nedgang i gjennomsnittlig husstandsstørrelse i 1701.

Gjennomsnittlig antall tjenere pr. husstand var 0,35 i 1684, 0,18 i 1701, 0,40 i 1773 og 0,42 i 1801. Det lave tallet i 1701 bekrefter at dette var en økonomisk vanskelig periode for borgerne. Bare de offentlig ansatte beholdt det gjennomsnittlige antallet tjenestefolk. Tjenerholdet bekrefter det husstandsstørrelsene indikerte: Bortsett fra 1684 var det kjøpmenn og redere, med de største husstandene, som også hadde gjennomsnittlig flest tjenestefolk pr. husstand. Geistlige embetsmenn hadde nest høyest, fulgt av sivile og militære embetsmenn.

Med hensyn til det høye antallet tjenestefolk i 1801: Gruppene nevnt ovenfor opplevde en økning i gjennomsnittlig antall tjenestefolk, men det gjorde også tjenestemenn, handelsmenn/gjestgivere og skipperer/styrmenn. Dette kan tyde på en positiv velstandsutvikling for disse yrkesgruppene sammenlignet med tidligere, og indikere framveksten av et mer ressursrikt midlere lag mellom de mer velstående privilegerte og de ikke-privilegerte, men allikevel tilhørende det privilegerte sosiale laget i Stavanger.

Stabiliteten i gjennomsnittlig husstandsstørrelse blant de ikke-privilegerte, og det faktum at det ikke var noe tjenerhold innen denne gruppen i 1801 heller, tyder på at de tok liten del i utviklingen mot en jevnere økonomisk fordeling slik vi så i kapittelet ovenfor. Der så vi at den

jevnere fordelingen av de økonomiske eiendomsressursene på midten av 1800-tallet hadde gått noe tilbake i 1807 på grunn av framveksten av en liten ekstremt rik økonomisk elite.

De økonomiske forskjellene gikk aldri tilbake til de enorme forskjellene vi så i 1661 og 1709, men den store gruppen ikke-privilegerte eide mindre av eiendomsverdiene i 1807 enn i 1765. Dette støtter teorien om at de fattige ikke tok del i den lange tendensen mot en jevnere velstandsfordeling gjennom perioden, og støtter teorien om framveksten av en mer ressurssterk midlere gruppe ved inngangen til 1800-tallet.

Litteratur

Daasvand, T. 2012. Formuende, middelmådige og fattige. Den sosiale sammensetningen i Stavanger 1661-1801. AmS-Varia 54. Stavanger. For en fullstendig liste over kilder og litteratur, se AmS-Varia 54, s. 119–123.

Redaksjonell anmerkning

Artikkelen er et sammendrag av forfatterens mastergradsoppgave i historie ved Universitetet i Bergen (2009), publisert i AmS-Varia 54 (2012) hvor også samtlige illustrasjoner er hentet fra. Stoffet gjengis med tillatelse fra forlaget, Arkeologisk museum / Universitetet i Stavanger.

Boka er tidligere blitt anmeldt av Hans Eyvind Næss i Stavangeren 2013 nr. 2, s. 44-46, og av Ole Kallelid i Stavanger Aftenblad 18.02.2013 og fås kjøpt ved Arkeologisk museum. Fulltekst og illustrasjoner kan alternativt lastes ned kostnadsfritt i Open Access, http://am.uis.no/publikasjoner/ams-varia/publiserte-ams-varia/ams-varia-54-article96358-16210.html?s=16210_

LARS OLSEN NEBY

KOMMUNAL SOSIAL- OMSORG I STAVANGER FREM TIL 1965

Stavanger kommune har helt siden opprettelsen ytet støtte til vanskeligstilte på mange forskjellige områder. I denne artikkelen skal vi se nærmere på ulike former for sosial støtte fra opprettelsen av fattigvesenet frem til kommunesammenslåingen og ny lov om sosial omsorg i 1965. Bare et utvalg av tjenestene er omtalt, og fremstillingen er derfor ikke uttømmende. Artikkelen er avgrenset til å gjelde Stavanger før 1965, og berører ikke sosialomsorg i de tidligere kommunene Hetland og Madla.

Fattigvesenet og hospitalet

I perioden 1741-1790 ble et offentlig fattigvesen etablert i Norge. Det skjedde først i Akershus stift i 1741, så i Bergen stift i 1755, deretter i Kristiansand stift i 1786 og til slutt i Trondheim stift i 1789-90. Betegnelsen stift ble fra 1919 erstattet med bispedømme. Kristiansand stift het Stavanger stift fram til 1682, da bispesetet formelt ble flyttet fra Stavanger til Kristiansand. I praksis skjedde dette i 1684. Stavanger lå under Kristiansand stift frem til Rogaland ble eget bispedømme i 1925. Med etableringen av fattigvesenet i 1786 fikk Stavanger by dermed en egen fattigkommisjon med ansvar for sosialhjelpen.

Både i Kristiansand og Stavanger fantes det allerede hospitalet. Hospitalet i Stavanger hadde sitt opphav i midlaldrens «St. Peders Fattighus» eller sykehus stiftet av Magnus Lagabøter og biskop Thorgils. Hospitalet skulle innta «fattige Mænd, som sygnede i Byen, at de der kunne vente Bod eller Bane, og ikke bæres syge, saarede eller halv-

Barn på Stavanger Kvinde- og spebarnshjem en vinterdag i 1928.
Foto: Hakon Johannessen / Stavanger byarkiv

Første side av Hospitalets fundas
av 1612. Foto: Stavanger Hospital /
Stavanger byarkiv

døde Gaard imellom, som hidtil er skeet».¹ Til hospitalet skjenket kongen St. Peters kirke, og biskopen hus, åker og eng.² Hospitalet lå der hvor Stavanger Storsenter (Arkaden) ligger i dag.

I 1542-56 ble Huseby kapell på Lister lagt til Hospitalet, og noen år senere fastsatte Kongen at fjerdeparten av Stavanger stifts tiende skulle utgis til de fattiges underholdning i hospitalet. En fundas³ av 1612 bestemte at utgiftene til hospitalet skulle dekkes av «tavlepenger» i Domkirken, almisser og inntekter av jordegods.⁴ Tavlepenger var penger innsamlet med kirketavle, et brett festet til en stang som ble båret rundt i kirken under gudstjenesten. Kirken hadde to tavler, en for kirken og en for de fattige. I 1786 ble hospitalet utvidet med et «Bevaringssted» for sinnsyke⁵, og i 1792 med «Arbeidsstiftelse» (tvangsarbeidsanstalt).⁶

I 1814 ble hospitalet lagt under byens fattigvesen. Hospitalet ble revet i 1843, og «Den kombinerte indretning» ble oppført på tomten.

Det hørte også til fattigkommisjonens plikter å sørge for at fattige barn fikk skoleundervisning. Skolen ble den gang kalt fattigskole eller almueskole. Barna i de bedrestilte familiene gikk på betalingskoler. Med «Lov om folkeskolen» av 1889 ble dette skillet opphevet.

Kommunen blir til

Formannskapsloven for byene ble vedtatt 14. januar 1837, men trådte først i kraft fra 1. januar neste år. Gjennom formannskap og representantskap (bystyre) fikk lokale, valgte representanter myndighet til å bestemme i lokale saker. I byene skulle forvaltningen utøves av magistraten som var embetsmann ved siden av de folkevalgte. Med formannskapslovene overtok det lokale selvstyret også ansvaret for sosialomsorgen.

Stavanger hadde delvis lokalt selvstyre også før formannskapslovene. Kongens menn måtte bygge sin innflytelse på et samarbeid med byens borgere. Ved opprettelsen av fattigkommisjonen i 1786 hadde man i byen borgerrepresentasjon bestående av noen utvalgte borgere, de eligerede menn. Disse ble valgt av og blant innbyggere med borgerskap. I praksis var det byens mektigste og rikeste menn som ble valgt. Mot slutten av 1700-tallet hadde borgerrepresentasjonen betydelig innflytelse på byens administrasjon.

Den kombinerte indretning

I 1839 nedsetter formannskapet en komité for å utrede spørsmålet om opprettelsen av «Arbeidsanstalt i Forening med Sygehus og Daarekiste». ⁷ Saken blir enstemmig vedtatt i bystyret, som utvider komiteens mandat med «Forslag til de Foranstaltninger, der maate agtes hensigtsmæssige til Betleriets Indskrænkning og de Fattige kristelige Forsørgelse». ⁸ Komiteens innstilling ble fremlagt to år senere i 1841, og året etter bevilger bystyret midler til oppføring av et anlegg med sykehus, fattigstue, sinnsykeasyl og tvangsarbeideranstalt. ⁹

Dette er opprinnelsen til «Den «kombinerte indretning», oppført i 1844-45. Hovedbygningen inneholdt sykehus med plass til 50 senger. Den ene fløybygningen inneholdt sinnsykeanstalt med 6 celler. Den andre fløybygningen rommet først skole, og fra 1857 arbeidsanstalt. Av hospitalets gamle bygninger, gjensto kun det gamle «Spindhuset» (tukthus), en murbygning fra omkring 1600 som ble innredet til fattighus med plass til ti eldre kvinner. ¹⁰ I forbindelse med anstalten ble det også opprettet et grøtakeri, hvor trengende kunne få kjøpt grøt, samt flesk og erter til en billig pris. ¹¹

I 1889 rettet Alexander Kielland gjennom en rekke avisartikler i «Stavanger Avis» krass kritikk mot institusjonen. Den var utdatert og tilfredsstilte ikke lenger samtidens krav. Bystyret bevilget derfor i 1893 penger til oppførelse av «Stavanger kommunale sykehus» på Skjævelandsstykket. Da sykehuset ble tatt i bruk sommeren 1897, ble «Den kombinerte indretning» nedlagt. De syke kom til det nye sykehuset, de fattige var plassert på fattiggården, de sinnssyke var plassert i andre offentlige og private institusjoner, og tvangsarbeidsanstaltens lemmer ble flyttet til Bergens arbeidsanstalt. Kommuneadministrasjonen flyttet inn i noen av institusjonens bygninger, som nå fikk navnet «Kommunebygningen».

Norsk fattiglov og nye forsorgslover

Grunnloven av 1814 forutsatte at det skulle vedtas en ny norsk fattiglov for hele landet. Det tok 17 år fra presten Lars A. Oftedahl i 1828 sendte inn forslag om ny lov, til lovene for land og by ble vedtatt i 1845. ¹² Frem til da hadde fattiglovene fra 1700-tallet fungert. En stor endring med loven

av 1845, var at den enkelte kommune hadde ansvar for sine fattige selv om de oppholdt seg utenfor kommunen. Det betydde at om en person oppholdt seg kortere tid enn tre år i en annen kommune, skulle hjemstedskommunen refundere eventuell fattighjelp i sin helhet det første året, og $\frac{3}{4}$ de neste to.

Med nye lover fikk fattigvesenet færre oppgaver. I 1860 kom «Lov om Sunnhetskommisjoner og foranstaltninger i anledning av epidemiske sykdommer», og med denne fikk helsevesenet et eget styre, som svarte til det senere helserådet. Fra da av var sykepleien løst fra fattigvesenet.

I 1863 ble fattigloven av 1845 avløst av en ny lov. Det ble nå bare visse grupper som hadde rett til hjelp. Fattige kunne nå også umyndiggjøres, og forsørgelsesplikten for syke ble mindre absolutt. I Stavanger fikk man nå fast tilsatt fattigforsorger. Fattigmannallet skulle nå deles inn i tre kategorier som hadde krav på ulik støtte: Foreldreløse barn under 15 år og vanvittige; gamle, vanføre og syke; og arbeidsføre og friske fattige. Disse tre «fattigklassene» falt bort med ny lov om fattigvesen i 1900. Fra da av skulle de «understøttede» deles inn i de tre nye kategorier: Faste understøttede over 15 år; midlertidige understøttede over 15 år; barn under 15 år som forsørges hos andre enn foreldrene. Fattigvesenet gikk etter hvert over til å hete forsorgsvesenet.

På begynnelsen av 1900-tallet, før opprettelsen av trygdene, utgjorde syke og vanføre den største gruppen av stønadmottakere fra fattigvesenet. Den neste store gruppen var alderdomssvake. En annen relativt stor gruppe var de åndssvake og sinnsyke. Forsørgers død var også oppført som en ganske vanlig årsak.¹³ Den nye fattigloven av 1900 skulle gjelde helt frem til 1965.

Stavanger Arbeids- og aldershjem

I 1892 besluttet Stavanger kommune å opprette en fattiggård på Køhler-eiendommen i Hillevåg.¹⁴ Kommunen hadde kjøpt denne etter handelshusets konkurs noen år tidligere. Arbeidsgården ble utvidet med et større område opp mot Ullandhaug.

Arbeidsgården skulle huse gamle, syke og barn som manglet et tilstrekkelig omsorgstilbud. I tillegg tok gården inn «dovne» og tiggere. Fattigvesenet skulle kunne ta i bruk deres arbeidskraft som betingelse for å hjelpe dem

Spindhuset var siste levning av det gamle hospitalet, og inngikk som et bygg i Den Kombinerede Indretning. Foto: Stavanger byarkiv

Den Kombinerede Indretning på 1950-tallet, som da inneholdt biblioteket og kommunale kontor. Foto: Stavanger formannskap / Stavanger byarkiv

med et utkomme. I 1894 ble de første beboerne overflyttet fra «Den kombinerte indretning».¹⁵ Mot at beboerne fikk fritt livsopphold så skulle de «beskjæftige sig med saadant Arbeide som bestyrelsen finder passende for dere Kræfter og Evner». Det var særlig gårdsarbeid de ble satt til, og den fikk snart et betydelig omfang. De første fem årene var i alt 215 personer inne til forpleining i kortere eller lengre tid. Besetningen av dyr økte samtidig til 36 kyr og 5 hester.¹⁶

Få år etter opprettelsen, ble det lagt fram et forslag om å opprette et aldershjem for «gamle og svagelige personer der er mer eller mindre uskikkede til at stelle sig selv».¹⁷ Aldershjemmet ble anlagt i tilknytning til arbeidsgården slik at hjemmet kunne nyte godt av gårdens produkter og arbeidskraft. Aldershjemmet sto ferdig i 1905.

På 1950-tallet ble det bruk for Arbeidsgårdens innmark til boligbygging. Synet på sosialomsorg hadde også endret seg igjen, og i likhet med «Den kombinerte indretning», ble nå arbeidsgården sett på som avleggs behandlingstilbud. I 1987 ble aldershjemmet revet, og i 1989 flyttet de siste ut av arbeidsgården og inn i vernehjem. Arbeidsgårdens hovedbygning eksisterer i dag med adresse Haugåsstubben 1B. På tomten til driftsbygningen ligger Haugåstunet sykehjem.

Vergerådet

I 1896 kom «Lov om Behandling av forsømte Barn» (Vergerådsloven) som først trådte i kraft fra 1900. Samtidig ble den kriminelle lavalder også hevet fra 10 til 14 år. Kommunene ble da pålagt å opprette et vergeråd bestående av prest og medlemmer valgt av bystyret. Med denne loven ble Norge blant de første i verden med et offentlig barnevern.

De tiltakene vergerådet kunne ta i bruk var bl.a.: alvorlig påtale og formaning til barn og foreldre, gi foresatte i hjem eller skole pålegg om refselse av barnet, eller ta barnet ut av hjemmet for plassering i en «pålidelig og hæderlig Familie», i et barnehjem, tvangsskoler eller skolehjem. Vergerådet kunne også fradømme én eller begge foreldrene råderett over barnet.¹⁸ Det var et sterkt sedelighetsaspekt i vergerådsloven, noe som medførte et moralsk skjønn blant medlemmene i rådet.

Fattigstyrets og vergerådets oppgaver var til dels overlappende. Vergerådet grep inn ved barns kriminalitet eller

atferdsvansker. Rådet fikk flest henvendelser fra påtalemyndighet eller skole. Vergerådet grep også inn overfor foreldre eller foresatt som forsømte sine omsorgs- og oppdragelsesoppgaver eller som mishandlet sine barn. Fattigstyrets ansvar var primært barn fra familier som fikk fattighjelp.

Loven av 1896 ble i 1953 avløst av «Lov om Barnevern». Denne loven skilte seg fra den tidligere på flere områder, men et hovedtrekk var at den ikke lenger så på barnets situasjon alene, men på hele familiens. Slik ble andre reaksjonsmåter enn utplassering «på landet» viktigere. Advarsler til foreldrene ble erstattet med tilsyn med hjemmet, og i de senere år har man gradvis mer og mer dreid innsatsen over mot bistand og avlastning. Viktig var det også at tvangsskolene og skolehjemmene ble erstattet med observasjonsskoler. Vergerådet ble samtidig erstattet av en barnevernsnemnd.

Skolehjem og tvangsskole

I 1886 kjøpte Bethaniastiftelsen Lindøy, en øy som ligger ca. 5 km nordøst for Stavanger. Presten Lars Oftedal fikk bygget om øya til en «oppdragelsesanstalt for «forkomne barn» med plass til 30 elever. I 1900 ble øya solgt til Stavanger kommune. Den ble først brukt til kommunal tvangsskole, men da kommunen i 1907 bygget ny tvangsskole på sørsiden av øya, ble de gamle bygningene nyttet til skolehjem for 30 gutter. Skolehjemmet ble drevet av Stavanger kommune som kollektivanstalt. Stavanger vergeråd hadde førsterett til halvdelen av plassene, mens resten kunne belegges med gutter fra alle landsdeler. Skolehjemmet ble senere overtatt av staten.

Med vergemålsloven av 1896 ble det åpnet for å opprette kommunale tvangsskoler hvor det kunne plasseres «etter beslutning av vergerådet barn under 16 år som hadde forøvet straffbar handling, for hvilken det ikke kunne eller burde reises tiltale», «etter beslutning av skolestyret barn som forsømte skolen eller som der viste særlig slett oppførsel», eller «andre barn til midlertidig opphold».¹⁹ Barna kunne ikke være der lengre enn et halvt år, fra 1907 inntil ett år. Når den tid var gått, skulle de utskrives på prøve, og sendes tilbake til hjemmet, plasseres i privat familie på landet, eller i et skolehjem. Et utskrevet barn kunne tas inn igjen etter ny beslutning av vergeråd eller skolestyre.

Den første tvangsskole i landet ble opprettet i 1899 i Kristiania, og kort tid etter fulgte skoler i Stavanger, Bergen og Trondheim. Stavanger fikk sin skole i 1900 da kommunen som nevnt kjøpte Lindøy.

Tvangsskolen i Stavanger brant i 1946 og ble ikke bygget opp igjen, men erstattet av observasjonsklasser.

Stavanger kommunale tvangsskole på Lindøy i 1914. Skolen brant i 1946. Foto: C. Jacobsen / Stavanger byarkiv

Sommerferiekoloniene

Sommerferiekoloniene hadde til formål å skaffe skolebarn og småbarn noen ukers «styrkende» opphold på landet om sommeren. Feriekoloniene var også en hjelp til å avlaste foreldre som slet økonomisk eller sosialt, eller som trengte noen til å ta seg av barna mens de gikk på arbeid i skoleferien. Det var skolebarn, fortrinnsvis fra 2. til 6. klasse, som fikk sommeropphold i feriekoloniene.

Kommunen drev ikke feriekolonier selv, men ytet større årlige tilskudd til driften. Feriekoloniene ble drevet av en feriekomité. Det økonomiske grunnlaget baserte seg på kommunalt tilskudd, renter av legater, frivillige gaver og utlodning. Initiativtaker var den senere ordfører og statsråd Johan Gjøstein. Komiteens første formann var byfogd Jonas Schanche Kielland.²⁰

Det ble bygget feriekolonihus i Årdal for guttene i 1906 og på Fogn for jentene i 1912. Stedet i Årdal fikk navnet «Sanitas», mens jentekolonien bar navnet «Duedalen». Duedalens ble nedlagt i 1973, og Sanitas året etter.²¹ I tillegg til disse koloniene drev også Frelsesarmeen Veslelia småbarnskoloni på Finnøy.

Kvinne- og spebarnshjem

Mødrehjemmene ble opprettet for å gi hjemløse kvinner som skulle føde, opphold og pleie noen tid før og etter fødselen.

Stavanger kvinne- og spebarnshjem var drevet av en forening, men kommunen eide og driftet huset, og hjemmet mottok kommunal driftsstøtte i tillegg til private bidrag. Hjemmets formål var «at skaffe opphold og pleie for hjemløse mødre – før og etter fødselen – og deres barn. Dernæst optas hjemløse spædbarn. Dessuten optas piker, som vil begynde et nyt liv i arbeide.»²²

Stavanger kommune tilbød hjemmet fritt hus og hage i Strømvik, og bevilget midler fra Løwdahls legat. Hjemmet

Skoleværelse på Stavanger skolehjem, Lindøy i 1914. Foto: C. Jacobsen / Stavanger byarkiv

hadde rom for 12 mødre med barn. I 1914 bevilget bystyret midler til utvidelse av hjemmet, og i februar 1915 sendte Stavanger formannskap ut anbud på oppførelsen av nybygget. Anbudet gikk til H. Øgreid & Sønner. Hjemmet fikk da sin egen fødselsklinikk.

I hjemmet styre satt kjente kvinner som Emma Nielsen Øgreid, Martha M. Persen, Hanna Daae, Gudny Groth og Alice Oftedal. I tilsynskomiteen satt blant annet Anna Gjøstein og Marie Idsøe. Thora Gjestvang var hjemmets første bestyrerinne.

Ved opprettelsen hadde hjemmet en mødreavdeling og spebarnsavdeling. Hensikten bak mødreavdelingen var å «utrette noget for de hjemløse mødre med deres barn, idet man byr dem et hjem før og efter at barnet er født. De vil derved vægres for fristelsen til at ta sit eget liv, eller til at forholde sig paa strafbar maate overfor det barn de ventet eller netop har faat.». Mødrene kunne bli på hjemmet i inntil ett år.

Spebarnsavdelingen var for barn uten mor eller hjem, og underholdt i løpet av året 40-50 barn. De kunne bli på hjemmet i to år. Som eksempel på barnas videre skjebne, kan vi bruke året 1915. Av de 32 barn som i 1915 ble utskrevet av hjemmet, ble 15 mottatt av sine foreldre, 6 ble av vergerådet anbrakt på landet, 5 døde, 3 innlagt på sykehus, 1 adoptert, 1 overført til det kommunale barnehjem og 1 anbrakt av fattigvesenet hos en familie på Egenes.

Barnehjem

Stavanger formannskap nedsatte i 1909 en komité til behandling og utredning av opprettelsen av et kommunalt barnehjem. I komiteen som var ledet av borgermesteren, satt også Emma Nielsen Øgreid, Johannes Mæland, K. Sørvåg og fattigforstanderen. Til tross for at byen allerede hadde flere slike hjem, Waisenhuset, Josefinestiftelsen og Pleiestiftelsen for småbarn, var det mange barn som hvert år måtte utsettes i privat pleie, dels i byen og dels på landet. Bystyret besluttet i 1910 å kjøpe Hetland prestegård til barnehjem. Den var stor og rommelig med hage og flere mål jord omkring, men krevde en del ombygging og innredning før den kunne tas i bruk.²³

Barnehjemmet åpnet dørene for de første barna 12. juni 1912, som det første kommunale barnehjemmet i landet.

Formålet med barnehjemmet var å «opta hjem- og foreldre-løse samt forsømte barn og gi dem et godt hjem hvor de kan få en god oppdragelse med det for øie å gjøre dem til nyttige samfunnsborgere. Barnene opdras i gudsfrykt, nøisomhet og flid.»²⁴ De barn som hadde vært på Pleiestiftelsen for småbarn, ble overflyttet til barnehjemmet i 1913. Hjemmet var beregnet på et belegg på 34 barn, og hadde gjennom årene et noe vekslende antall fra 29 til 38 barn. Barna ble på barnehjemmet frem til konfirmasjonen. Jentene ble som regel til hjelp på hjemmet også en tid etter dette, før man forsøkte å skaffe dem plass som hushjelp i «gode private hjem.» Etter hvert tok hjemmet kun opp jenter. Sommerferien ble tilbrakt på Stavanger elektrisitetsverks eiendommer i Sirdal og Åna-Sira.²⁵

Barnehjemmet flyttet i 1939 fra Hetland gamle prestegård, som da ble lokaler for Stavanger forsorgsvesen, til det nedlagte spebarnshjemmets lokaler i Strømvik, og endret da navn til Strømvik barnehjem.

Husnødskomiteen og kommunal boligbygging

Hermetikkindustriens store ekspansjon omkring første verdenskrig, førte til svært stor tilflytting og befolkningsøkning i Stavanger. Dette kombinert med mangelen på byggematerialer, skapte i løpet av kort tid stor bolignød. For å bote på dette problemet oppnevnte Stavanger formannskap en husnødskomite i 1916. Komiteen prøvde først å plassere husløse i boliger disponert av fattigvesenet, men det viste seg snart at dette ikke var tilstrekkelig. Bystyret gikk derfor inn for kommunal boligbygging. Den første boligen ble bygget i Steinhagen med åtte leiligheter. Bygningen ble påbegynt i september 1916, og var trolig den første bygningen stadsarkitekten tegnet. Johs. Th. Westbye hadde blitt ansatt som Stavangers første stadsarkitekt (byarkitekt) i 1915, og ble i Stavanger frem til 1921, da han ble landets første boligdirektør.²⁶

I 1916 gikk bystyret inn for å opprette en permanent boligkomité. Den fikk til oppgave å forberede store, kommunale boligprosjekt, som skulle avhjelpe bolignøden. På Eiganes ble det bygget 14 boliger med 52 leiligheter i «storgårdskvartalstil», hvor bygningene lå som i et firkanttun med en stor åpen plass i midten. Kommunegårdene, som de ble kalt, ble bygd i to kvartal og sto ferdige i 1917.

På Våland ble det bygget 21 boliger med 58 leiligheter, som sto ferdige i 1919. Dette var to- og firemannsboliger i tre. I Solbakkeveiene ble det bygget fire store murbygninger og på Midjord ble det oppført 17 tomannsboliger med 59 leiligheter i 1918-20.

I tillegg ble det bygd 255 leiligheter i hus på kommunalt bortfestede tomter med rentefrie lån. Totalt sto den kommunale og kommuestøttede boligveksten for halvparten av boligtilveksten i den vanskelige perioden mellom 1916 og 1920.²⁷

Nødsbrakker

Under første verdenskrig økte behovet for boliger raskere enn kommunen klarte å bygge ut. Innflyttingen til byen økte stadig, samtidig som den private boligbyggingen minsket på grunn av prisøkningen på tomter og byggematerialer. I 1917 foreslo derfor stadsarkitekt Westbye å bygge fire nødsbrakker på Sletten og to på Bakkeland. Boligmangelen var så akutt, at arbeidet kom i gang før bystyret hadde vedtatt planene, men med ordføreren sin velsignelse. Det ble også bygget langt flere enn først tenkt.

Det var Norsk barakkekompani som leverte brakkene. De hadde spesialisert seg på ferdighusproduksjon. Det ble bygget 29 brakker med 120 leiligheter i alt. Brakkene skulle egentlig være midlertidige, men ble stående i nærmere femti år. Andelen brakker i Stavanger var stor sammenlignet med de andre store byene, og utgjorde 35 % av den kommunale boligmassen da de ble bygget.²⁸

Kolonihager

Befolkningsveksten i Stavanger førte også til at mange hadde vansker med å skaffe nok mat, og kommunen gjorde ulike tiltak for å bøte på problemet. Et av disse tiltakene var å tilby jord der folk kunne dyrke mat selv, og da særlig poteter.

I 1915 nedsatte Stavanger formannskap en komité som skulle utrede behovet for og finne arealer til kolonihager i Stavanger.²⁹ Da hadde kolonihagetanken i flere år versert i byens aviser, blant annet med stadsfysikus Wyller som en ivrig forkjemper. Matmangelen under første verdenskrig fikk politikerne til å fatte interesse, og på et stort folkemøte var det lett å fastslå at det var stor oppslutning også blant

Nødsbrakkene på Bakkeland i 1919.
Kilde: Hakon Johannessen / Stavanger byarkiv

Brakkebyen på Sletten, Tananger-
gaten 10. Foto: Formannskapet /
Stavanger kommune

byens befolkning. Høykonjunktoren i hermetikkindustrien og den store befolkningsveksten førte til at mange levde på et eksistensminimum i trangbodde hus. Kolonihagene ble derfor ikke bare en måte å sikre mattilgangen på, men også et fristed med tilgang til grøntareal og ren luft.

I løpet av 1916 og 1917 anla Stavanger kommune 600 kolonihageparseller. Dette var 14 parseller per tusen innbyggere, et tall ingen annen by kunne sammenligne seg med. Byens første kolonihage var Egenes, som ble anlagt på to gårdsbruk kjøpt av kommunen i 1916. I de neste årene fulgte Strømvik (1916), Våland (1917), og Rosendal og Ramsvik kolonihage (1917). Hver kolonihage valgte sitt eget styre. Gjennom avisene drev kommunen aktiv markedsføring av kolonihagene, og de ble fort fylt opp av ivrige parselleiere. I tillegg til kjøp av eiendommer, ga kommunen tilskudd til opparbeidelse av hagene.³⁰

Under andre verdenskrig ble kolonihagene igjen viktige for mattilskuddet. Særlig etter at det i 1942 ble innført potetrasjonering.

Matsalget

Stadig stigende matvarepriser og matmangel under første verdenskrig førte også til at kommunen etablerte et eget mattilbud hvor det skulle produseres og selges rimelig mat til innbyggerne. «Det kommunale matsalg» var basert på å være mest mulig selvforsynt: «Alt brød bakes, al kjøtmat tillages o.s.v. Og der arbeides ogsaa for at skaffe saa meget raamateriale som mulig av egen produktion».³¹

I 1916 kjøpte kommunen Rosenkildehuset med foranliggende bygninger, og året etter åpnet Matsalget med kjøttbutikk, pølsefabrikk, bakeri og spisesaler til servering. Allerede første året serverte de 5-600 porsjoner mat hver dag, og på travle dager 2-3000 om dagen³². I tillegg kom alt salget i butikken. Samtidig overtok også kommunen Rønnebergs hermetikkfabrikk (i Rosenkildehuset), som ble tilknyttet matsalgkomplekset, slik at de kunne nedlegge hermetisk mat for salg. Blodet fra det kommunale slakthuset ble også utnyttet, og på en innkjøpt eiendom ved Arbeidsgården etablerte man et kommunalt grishus med plass til 100 griser, slik at kommunen kunne produsere mer av sitt eget kjøtt. Senere ble det også etablert kafé ved det kommunale slaktehuset. Matsalget drev også kafé på Byhaugen.

Psykisk syke (sinnsykepleien)

Etter nedleggelsen av «Den kombinerte indretning», ble byens psykisk syke satt i forpleining ved andre offentlige eller private «sinnsykeasyler». Et stigende antall sinnsyke og økende utgifter forbundet med forpleiningen, gjorde at kommunen så seg om etter en mer permanent løsning. Selv hadde kommunen kun fire værelser i byens nye sykehus til sine mest akutte pasienter.³³

Løsningen ble å bygge felles asyl for Stavanger kommune og amtet. Dale i daværende Hetland kommune ble valgt fordi det ved å kjøpe samtlige bruk, ville være «fuldstændig fri for alt naboskab».³⁴ Omkostningen ved anlegg og drift skulle deles med 2/3 på amtet og 1/3 på kommunen. I desember 1913 sto anlegget ferdig, med plass til 196 pasienter. Rogaland fylkeskommune overtok Stavangers andel i 1964.

Legater

Stavanger kommune ved kemneren, senere legatforvalteren på sosialkontoret, administrerte en rekke legater; rundt 140 legat på det meste. Mange av disse legatene ga støtte

Matsalget på slutten av 1970-tallet.
Foto: Byantikvaren / Stavanger
byarkiv

til ulike grupper av sosialt trengende. I dag er de fleste av legatene slått sammen eller avviklet, slik at kommunen i dag bare administrerer 10 legater.

Husmorvikarer

I 1946 vedtok bystyret at kommunen skulle ansette husmorvikarer. Husmorvikaren skulle være «husmorens stedsfortrer i hjemmet. Hun må ha tilsyn med barna og eventuelt sykt medlem av familien. Hun må stelle hjemmet i forhold til dets økonomi. Hun må kunne foreta innkjøp, matlagning, nødvendig stopping, lapping etc.» Husmorvikaren skulle også påta seg alminnelig sykestell, spebarnstell og barselpleie.³⁵

Fra 1. januar 1947 ble det ansatt 6 husmorvikarer i Stavanger. Frem til opprettelsen av sosialkontoret i 1950, ble husmorvikarene administrert fra Arbeidskontoret. Hvem som skulle få hjelp ble avgjort av et husmorvikarutvalg. I 1949 kom det inn 308 søknader om husmorvikarhjelp, hvorav 214 fikk hjelp.³⁶

Sosialkontor

På 1940-tallet kom tanken om å samle de sosiale ytelsene under en felles administrasjon, et sosialkontor. Bakgrunnen for dette var at trygdene ble mer og mer omfattende, mens forsorgskontorets virksomhet ble mindre år for år. Trygdesakene hadde i stor utstrekning blitt overført til trygdekassene, slik at forsorgskontoret skulle få mer tid til å ta seg av de sosiale verneoppgavene. Formannskapet nedsatte derfor et spesialutvalg som skulle utrede «opprettelse av et sosialkontor, forslag til sammenslåing av oppgaver, sosialkontorets organisasjon og arbeidsfordeling.»³⁷

I 1950 vedtok Stavanger bystyre at fra 1. juli samme år skulle det opprettes sosialkontor i Stavanger etter de retningslinjer som spesialutvalget hadde trukket opp i sin innstilling. Det betydde at følgende funksjoner ble tillagt det nye kontoret: de forskjellige trygdene, den kommunale pensjonskassen, forsorgsvesenet med de sinnsykes forpleining og vergerådets sekretariat, komiteen for fri sykehusforpleining, edruelighetsnemnda, legatene og husmorvikarene.³⁸

Det var de folkevalgte gjennom sosialstyret, barnevernsnemnda og edruskapsnemnda som hadde avgjørelsesmyn-

Stavanger sosialkontor,
Kongsgata 49.
Foto: Ommund Lunde /
Stavanger byarkiv

Sovesalen i Domkirkens
Barnekrybbe, Klinkenberg-
gata 23.
Foto: Bjergsted barnehage /
Stavanger Byarkiv

dighet etter de tre behandlingslovene³⁹. Men en stor del av det praktiske sosiale arbeidet og saksbehandlingen ble utført av sosialkontoret.

Daghjem (barnehager)

Kommunen valgte lenge et indirekte ansvar for denne oppgaven, gjennom å yte driftstilskudd til daghjem drevet av byens menigheter.

Den eldste formene for barnehager var barneasyl og barnekrybber. De var til hjelp for familier hvor moren på grunn av arbeid o.l. ikke kunne gi sine barn nødvendig tilsyn. Krybbene var for barn under 3 år, mens asylene var for barn fra 3 år til skolepliktig alder. St. Petri Asyl (Stavanger Asyl) var Stavangers første og ble startet i 1844 av Stavanger Byselskap. St. Petri menighet overtok senere driften, og byens andre to menigheter, Domkirkens og St. Johannes, etablerte tilsvarende i 1871 og 1881. Rett etter 1900 opprettet menighetene også barnekrybber. Asylene endret senere navn til daghjem.⁴⁰

I tillegg til årlige driftstilskudd ytte kommunen bidrag til reparasjoner og nybygg i økende grad etter krigen. På 1960-tallet da det skulle bygges en daginstitusjon på Ullandhaug (Barnas Hus), ble bygget reist, finansiert og innredet av Stavanger kommune. Driften ble overlatt til Bekkefaret menighet, selv om flere ønsket kommunal drift.⁴¹

Først i 1965 påtok kommunen seg eierskap og driftsansvar for den første barnehagen. Dette var Familiedaghjemmet i Kongsgaten 47, som senere fikk navnet Sentrum familiebarnehage.

Ungdomspensjonat for piker

I 1959 ble det åpnet et ungdomspensjonat for piker etter vedtak i bystyret⁴². Åtte unge jenter flyttet fra Strømvik barnehjem og inn i boligblokken i Helmer Hansens gate 2 den 1. september. Det var barnehjemslaget som i 1947 kom med forslaget om å nytte familieleiligheter til ungdomshjem. Kommunen kjøpte tre leiligheter og slo disse sammen til én. Hjemmet skulle være for unge piker i alderen 16 til 21 år. Anna Buer ble ansatt som hjemmets første bestyrerinne.⁴³

Hjemmets formål var gi unge piker gode utviklingsmuligheter, både fysisk og psykisk, og oppmuntre disse til opplæring og utdanning.⁴⁴

Hjemmesykepleie

Frem til 1960-tallet drev ikke kommunen selv hjemmesykepleie, men ga tilskudd til drift. Kommunen så på dette som en oppgave for menighetene gjennom menighetspleien. I tillegg til sognemenighetene drev Diakonisseforeningen, Metodistmenigheten, Indremisjonen og Frelsesarmeens slumsøstre også hjemmesykepleie. Kommunen lønnet også sognemenighetenes klokkerdiakoner. Selv om kommunen ga tilskudd, ble største delen av utgiftene dekket av privat innsats. Det ble i stor grad gitt pleie gratis, mens noen tok betalt gradert etter inntekt og formue.

Behovet var imidlertid ikke dekket, særlig for de dårligste pasientene. Helserådet uttalte i 1959 at behovet var «stort og stadig stigende og på langt nær dekket.»⁴⁵ Det hang også sammen med mangelen på pleiehjemsplasser. I 1960 vedtok derfor bystyret at kommunen gradvis skulle utbygge hjemmesykepleien selv, og i første omgang ansette 2-3 sykepleiere. Kommunens første hjemmesykepleierstilling ble opprettet fra 1. juli 1960.⁴⁶

Avslutning

Ny lov om sosial omsorg trådte i kraft 1. januar 1965. Samtidig ble forsorgsloven opphevet, og en rekke andre lover ble opphevet eller endret. Stavanger, Hetland og Madla ble slått sammen til en kommune fra samme tid. Sosialtjenestene ble i 1987 lagt under helse- og sosialetaten, som fra 1992 ble til kommunalavdeling for helse- og sosialtjeneste. I dag er sosialomsorgen underlagt kommunalavdeling for oppvekst og levekår.

I artikkelen har jeg sett på ulike former for sosial hjelp som kommunen har ytet sine innbyggere frem til 1965. Den viser at den sosiale hjelpen gradvis har blitt utbygget frem til den velferdsstaten vi har i dag. Jeg håper artikkelen kan være til inspirasjon til videre fordypelse i kommunale arkiver. Kanskje er det ting vi kan lære av historien, nå som fattigdom i Norge igjen øker.

Noter

- 1 Thork. Dipl. II 58. i Lange, Christian C. A., 1856: *De norske Klosters Historie i Middelalderen*, s. 375
- 2 Lange, H., stadsingeniør, 1896. *Beskrivelse over Stavanger kommunes eiendomme, almennyttige indretninger, legater m.m.*, s. 19

- 3 Fundas, bestemmelser gitt av staten, eller med dens godkjenning, om bruk og forvaltning avsatt til et bestemt formål, særlig milde stiftelser.
- 4 Fundas av 14. september 1612. Arkiv A-0399 – Stavanger Hospital, Stavanger byarkiv
- 5 Reskript av 24. februar 1786. Arkiv A-0399 – Stavanger Hospital, Stavanger byarkiv
- 6 Plan av 1. mai 1792. Arkiv A-0018 - Den kombinerte indretning, Stavanger byarkiv
- 7 Formannskapsmøte 11. januar 1839. Arkiv A-0002 - Bystyret og formannskapet, Stavanger byarkiv
- 8 Bystyrebeslutning av 1. februar 1839. Arkiv A-0002 - Bystyret og formannskapet, Stavanger byarkiv
- 9 Bystyrebeslutning av 5. april 1842. Arkiv A-0002 - Bystyret og formannskapet, Stavanger byarkiv
- 10 Lange, H., stadsingeniør, 1896. *Beskrivelse over Stavanger kommunes eiendomme, almennyttige indretninger, legater m.m.* Stavanger kommune.
- 11 Tveteraas, R. 1914. *Stavanger 1814-1914*, s. 326
- 12 Grankvist, Rolf. 1997. *Omsorg i 1000 år*. Trondheim kommune, s. 21
- 13 Understøttelsesprotokoller. Arkiv A-0019 – Stavanger fattigvesen, Stavanger byarkiv
- 14 Bystyresak 24/1892. Arkiv A-0002 - Bystyret og formannskapet, Stavanger byarkiv
- 15 Midré, Georges 1988/1994: *Omsorg på vilkår. Historien om Stavanger Arbeids- og Aldershjem*.
- 16 *ibid*
- 17 Plan for Stavanger Arbeids- og aldershjem. Arkiv A-0353 - Stavanger Arbeidsgård og aldershjem, Stavanger byarkiv.
- 18 Lov om behandling av forsømte barn av 6. juni 1896 med tilleggslover av 17. juni 1907, 2. juli 1915 og 9. juni 1922
- 19 Wiesener, G. 1948. *Barnevernet i Norge: en oversikt*, s. 40
- 20 Janzon, Marianne, Jone Kvinge og Harald Claussen 2007. *Feriekoloniene Sanitas og Duedalen*
- 21 *ibid*
- 22 Aarsberetning for Stavanger kvinde- og spædbarnshjem 1910-1911. Arkiv A-0370 – Stavanger kvinne- og spebarnshjem, Stavanger byarkiv
- 23 Bystyrebeslutning av 28. november 1910. Arkiv A-0002 - Bystyret og formannskapet, Stavanger byarkiv
- 24 Plan for det kommunale barnehjem § 1. Arkiv A-0367 - Stavanger kommunale barnehjem, Stavanger byarkiv
- 25 25 års beretning for Det kommunale barnehjem. Arkiv A-0367 - Stavanger kommunale barnehjem, Stavanger byarkiv.
- 26 Torgersen, Rolf G.: «Boligpolitikk i Stavanger 1916-1920» i *Rom for alle?* Årbok for Arbeidernes historielag i Rogaland 2014.
- 27 *ibid*, s. 121
- 28 *ibid*, s. 131
- 29 Formannskapsvedtak av 5. juni 1915. Arkiv A-0002 - Bystyret og formannskapet, Stavanger byarkiv

- 30 Fellesstyret for kolonihagene i Stavanger, 2003. *Jeg vet en deilig have. Stavanger kolonihager 1916-2003*.
- 31 Artikkel i 1ste Mai 24. mai 1917. Avissamlingen, Stavanger byarkiv
- 32 ibid
- 33 Sande, Lars Chr., 1988. *På andre siden av jorden. Rogaland psykiatriske sjukehus 1913-1988*, s. 26
- 34 ibid, s. 27
- 35 Stavanger bystyre, sak 128/1946 - Opprettelse av midlertidige stillinger som husmorvikarer i Stavanger. Arkiv A-0002 - Bystyret og formannskapet, Stavanger byarkiv
- 36 Stavanger bystyre, sak 76/1960 - Omorganisering av hjemmesykepleien i Stavanger. Arkiv A-0002 - Bystyret og formannskapet, Stavanger byarkiv
- 37 Stavanger bystyre, sak 13/1949 og 75/1950. Arkiv A-0002 - Bystyret og formannskapet, Stavanger byarkiv
- 38 Bystyrebeslutning av 16. juni 1950. Arkiv A-0002 - Bystyret og formannskapet, Stavanger byarkiv
- 39 Lov om barnevern av 17. juli 1953 og Lov om edruskapsvern og edruskapsnemnder av 26. februar 1932
- 40 Röthle, Monika Anna 1994. Barnehagen i Stavanger 1844-1970
- 41 ibid, s. 89
- 42 Stavanger bystyre, sak 176/1958, 84/1959 og 19/1960. Arkiv A-0002 - Bystyret og formannskapet, Stavanger byarkiv
- 43 Artikkel i Stavanger Aftenblad 19. august 1959. Avissamlingen, Stavanger byarkiv
- 44 Plan for Stavanger kommunale ungdomspensjonat for piker. Bystyresak 19/1960. Arkiv A-0002 - Bystyret og formannskapet, Stavanger byarkiv
- 45 Stavanger bystyre, sak 76/1960 - Omorganisering av hjemmesykepleien i Stavanger. Arkiv A-0002 - Bystyret og formannskapet, Stavanger byarkiv
- 46 ibid

GUNNAR ROALKVAM

SELVHJELP GJENNOM SAMVIRKE

Under den store krisen i 1880-årene kjenner vi til de mange konkurser i Stavanger og historien om byens gamle handels-
hus som faller i grus. Vi har hørt mindre om elendigheten
til vanlige arbeidsfolk som mistet arbeid og inntekt.

Noen kunne kanskje make å skrape sammen nok penger
til å dra til Amerika, og emigrasjonen fra Rogaland nådde
nye høyder. Men de fleste ble værende hjemme. De som var
fattige kunne lindre sine usle kår på ulike måter. Tilgang til
robåt kunne gi litt matauk ved å fiske i fjorden. Hadde en
bedre stilte slektninger i byen, kunne kanskje de hjelpe til.
Siden så mange var første generasjons byborgere, var det
naturlig å ty til slekt «på landet», hvor de kom fra. Noen
valgte å dra fra byen i påvente av bedre tider. Men det var
ikke alle som hadde velvillige venner eller slektninger. Da
var det bare kommunens skrale fattigvesen eller veldedighet
fra religiøse og sosiale foreninger som kunne hjelpe. Ble en
vurdert som «verdig trengende», kunne det vanke noe bi-
stand til mat, klær, medisin eller utstyr. Det er i disse krise-
årene at kirkenes diakonale arbeid utvikles. I en særstilling
står Lars Oftedals omfattende sosiale arbeid på Bergeland.

Det er mindre kjent at det også ble forsøkt å etablere
forbruksforeninger i byen. Nye handelslover rundt 1860
åpnet for demokratisering av økonomien. Før var det bare
byborgere som kunne få lov til å drive handel. Dermed var
bønder, fiskere og arbeidere prisgitt byborgernes bruk av
sin maktposisjon. Men nå ble det mulig å åpne landhandel
i bygdene, og mange av disse ble organisert som samvir-
kelag. Også i byene vokser de første samvirketiltak fram.
Det første i vår by var Stavanger Forbruksforening som ble
etablert i 1866. Den hadde 600 medlemmer og to butikk-

Knud Knudsen, samvirkepioneren i
Stavanger. Foto: Coop Økonom.

utsalg, det ene på Stranden, det andre ved St. Hans vollen. I 1870-årene var det flere «påseforeninger», hvor medlemmene gikk sammen for å kjøpe større varepartier sammen for deretter å fordele varene i poser. I 1880-årene startet støperiarbeiderne en forbruksforening i Pedersgata, og det samme gjorde John Tanke Svilands «Arbeidernes Ring» på Nytorget.

Kredittproblemet

Alle disse tidlige samvirketiltak bukket under etter kort tid på grunn av at de solgte varer på kreditt. Dette var vanskelig å unngå i Stavanger, hvor store deler av næringslivet var sesongbasert og sårbart for internasjonale konjunkturer. Selv om hermetikkindustrien og støttenæringene skapte vekst inn i 1900-tallet, kan det registreres fortsatt stor fattigdom i Stavanger. Dermed var det stadig behov for tiltak som kunne forbedre folks levevilkår.

Men uansett type hjelp, var det vanskelig å komme unna fattigskammen. Derfor vegret de fleste seg mot å gå på «forsorgen». Å motta hjelp fra snille foreninger og menigheter føltes gjerne også nedverdiggende for mange. Da var det lettere med gjensidig hjelp, altså hjelp fra likeverdige medlemmer i foreninger hvor en selv var tilsluttet. Det kunne være både fagforeninger, avholdslag eller religiøse menigheter. Da var det mulig å kunne yte noe tilbake når det ble bedre dager.

En vesentlig årsak til fattigdom lå altså i Stavangers ustabile og sesongpregede næringsliv. Både sjøfart, sild og hermetikk hadde frambrakt ustabile arbeidsplasser med forholdsvis lav lønn. Et sentralt problem blant byens befolkning var derfor den utstrakte handel på kreditt. Når en ikke hadde arbeid måtte en få dagligvarer og andre nødvendighetsartikler på kreditt. Dermed ble en bundet opp til kjøpmenn som kunne beregne seg store avanser for å sikre seg mot dårlige betalere. Vanlige arbeidsfolk kunne altså bli utnyttet både som billig arbeidskraft og som økonomisk ufrie og «lojale» forbrukere. Dette førte til vedvarende fattigdom i mange familier.

Gjensidig hjelp gjennom økonomisk samvirke

«Skulde foreningen bli til noget gavn, maatte den faa medlemmerne bort fra afhængighetsforholdet til handelsmændene. Man

maatte faa dem til at spare, saa de hadde noget at falde tilbage paa under sygdom eller arbejdsløshet».

Knud Knudsen, Forbruksforeningen Økonom, 1925.

Ønsket om å bryte med kredittsystemet var et av hovedmotivene da et nytt samvirkelag, Forbruksforeningen Økonom, ble stiftet av støperiarbeidere i 1900. Gjeldavhengigheten skapte ufrie mennesker som ikke maktet å forbedre sin livssituasjon. Samvirkepionerene ved Stavanger Støberi & Dok mente at sparing, selvhjelp og forbrukersamvirke måtte være vel så viktig som faglig og politisk organisering. Knud Knudsen var likevel skeptisk til å kople kooperasjonen for tett til sosialistiske visjoner. «Vi maa tænke litt mere paa at hjælpe oss frem praktisk.»

Blant mange i arbeiderbevegelsen var det imidlertid en viss skepsis til det som ble oppfattet som borgerlig tenkning. Årsakene til sosial nød lå i samfunnsforholdene, og urettferdigheten kunne ikke avskaffes ved sparing og nøysomhet. Likevel var det flere som kom til den oppfatning at det ene synet ikke utelukket det andre. Anders Wereide, en av samvirkepionerene i Stavanger, hevdet at kreditthandelen var skadelig på to måter: - «den frister, og den kan saa let udhule karakteren». Hvis arbeiderne sparte noe og heller bestrebet seg på å kjøpe kontant, ville de lettere se hvor utilstrekkelig den knappe lønna var. Det ville inspirere til kamp for å - «faa kropsarbeidet værdsat saapas, at det paa skikkelig vis kan føde sin mand».

Det særegne med samvirkeorganisering er at det er svar mellom middel og mål. Målet for et samvirkelag er å dekke medlemmenes behov for forbruksvarer, ikke å skape profitt. Medlemmene er også likeverdige medeiere, og hvert medlem har én stemme. Et eventuelt overskudd av driften fordeles etter medlemmenes aktive innsats i laget, ikke etter innskutt kapital. I forbrukersamvirket vil det si størrelsen av medlemmets varekjøp i laget. Andre av samvirkeprinsippene krever salg av ekte og uforfalskede varer og altså kontant kjøp, noe som var særlig utfordrende i Stavanger. Dessuten er det krav om samvirkeopplysning. Gjennom deltaking i samvirkelaget skulle medlemmene læres opp til å forstå økonomi og ta medansvar i et organisert fellesskap. Det praktiske samvirket ville også styrke medlemmenes posisjon i samfunnet.

Forbruksforeningen økonom

23. april 1900 åpnet Forbruksforeningen Økonom sin første butikk i leide lokaler i Pedersgata 78. Våren 1902 kunne Økonom flytte inn i eget, nybygd hus i Pedersgata 81, etter et års midlertidig utsalg i Pedersgata 92. Da foreningen var kommet inn i eget hus, ble det også opprettet en egen manufakturavdeling som umiddelbart ble svært populær.

Ved slutten av 1902 hadde foreningen fått 180 medlemmer. Disse fikk utbetalt 17 prosent kjøpeutbytte av en årsomsetning på kr. 54.800. Nå begynte det for alvor å ryktes at det var fornuftig og lønnsomt å melde seg inn i forbruksforeningen.

En tredjedel av kjøpeutbyttet ble avsatt til det enkelte medlems hjelpefond. Dette var medlemmets eiendom og kunne brukes under vanskelige forhold som arbeidsløshet og sykdom. Når hjelpefondet var nådd en viss størrelse, kunne hele kjøpeutbyttet utbetales.

Initiativtakeren for å danne Forbruksforeningen Økonom var Knud Knudsen, jerndreier ved Stavanger Støberi & Dok. De første årene var han kasserer og frivillig medhjelper på lageret. Julen 1903 ble det tilbakebetalt 20 prosent kjøpeutbytte på varekjøp i Økonom. Dette må øyensynlig ha vakt en viss oppmerksomhet og trakk foreningen ut av sin forholdsvis anonyme tilværelse. Først fattet avisene interesse for saken. Dermed reagerte handelsstanden. Formannen i Stavanger Handelsstandsforening, grosserer Ingvald. Haaland, uttalte til Stavanger Aftenblad at Økonoms store overskudd var «et mysterium» som sannsynligvis hadde sammenheng med feil i regnskapet. Kasserer Knud Knudsen hadde bare en dårlig folkeskoleeksamen og var selvlært når det gjaldt regnskapsførsel. Det var først etter 10-12 timers arbeid på Stavanger Støberi & Dok at han kunne ta fatt på de stadig mer omfattende regnskapene. Da han leste Haalands uttalelse ble han usikker og - «het i toppen» «Kunde jeg ha regnet galt? Jeg satt oppe hele natten og gjennomgikk regnskapet på nytt. Men det stemte akkurat.»

Det er gripende å lese referatet fra generalforsamlingen etterpå. Bedehuset Bethesda var stappfullt, og betjeningen og styret ble takket ved at hele forsamlingen reiste seg i ærbødighet. Forbrukersamvirket hadde seiret og vunnet nytt fotfeste i Stavanger.

Forbruksforeningen Økonom,
avdeling 1 i Pedersgata 81.
Foto: Coop Økonom.

Personalet i Forbruksforeningen
Økonom 1910. Knud Knudsen til
høyre i midten. Foto: Coop Økonom.

Den nye forbruksforeningen våget ikke å utfordre handelsstanden med å senke utsalgsprisene. Ved at foreningen fulgte veiledende prisnivå, oppnådde medlemmene at de sparte opp et kjøpeutbytte som ble tilbakebetalt ved årets slutt.

Den private handelsstanden angrep ofte kooperasjonen. Blant annet krevde kjøpmennene at medlemmenes oppsparte kjøpeutbytte skulle beskattes som del av foreningens overskudd. Dette førte ikke fram. I forbindelse med en slik skattesak skrev Knud Knudsen til Ligningskommisjonen:

«Foreningens formaal og natur er av filantropisk natur. Den har aldrig været tænkt og har aldrig virket derhen, at den har bragt os nogen indtægt, nogen ny fortjeneste. Den har blot hjulpet arbeiderne til paa en økonomisk maade at bruge hvad som allerede er fortjent og beskattet. Den har ogsaa i stor udstrækning virket som en art syge- og arbeidsledigheds kasse.

For at komme ind i lysere forhold er det at vi skyder penge sammen i forening og kjøber i fællesskab varer kontant i partier. Herved oppnaaes ikke liden besparelse, da den overpris en handelsmand maa beregne sig for at dække tab paa daarlige betalere, hos os bliver indsparede for forbrugerne.

Av den rabat der hvert aar udlignes procentvis til medlemmerne paa deres kjøb, blir endel indestaaende i foreningen som et syge- og arbeidsledighedsfond, eller som vi kaller det, et hjælpefond for vedkommende medlem. I sygdomstilfælde eller under arbeidsledighed kan saa medlemmerne faa varer for sine hjælpefond. ... Det har hændt at arbeidere, som ellers hadde været i stor forlegenhet, paa denne maade har hjulpet sig selv, saa de efter ca. 20 ugers sygeleie har kunnet begynde sit arbeide, uden at være trykkede av gjeld, uden at ha søgt fattigunderstøttelse, men endnu havende lidt tilgode i foreningen.

Fra et nobelt standpunkt set synes det saa ligetil at dette rabatudbytte, som paa denne maade kommer fra medlemmerne og gaar tilbage til medlemmerne ved aarets udgang, umulig kan regnes som skatbar indtægt for foreningen, men i virkeligheden er, hva finansdepartementet har udtalt og som høiesteret stadfæstet - «en for medlemmerne opsparet kapital».

Knud Knudsen i brev til
Ligningskommisjonen 6. juni 1908

Flere forbruksforeninger

Da forbruksforeningen nærmet seg 200 medlemsfamilier, måtte styret begrense tilgangen av nye medlemmer. Det var ennå ikke blitt lov å bygge filialbutikker. Følgende historie forteller om den sosiale driftsfilosofien til samvirkepio-nerene: Da den populære presten i St. Johannes kirke, Johan Lunde, en dag møtte Knud Knudsen, ba han om å bli medlem i forbruksforeningen. Han hadde sans for det «kristelige» mottoet til kooperatørene: «Tjene hverandre, ikke tjene på andre». Men Knudsen måtte skuffe ham. «Du tjener for godt, vi må prioritere enker og faderløse». Dette måtte Lunde akseptere, men han fikk bli medlem året etter, da Økonom hadde fått lov å opprette nytt butikkutsal- g.

Filialforbudet førte til at det vinteren 1904 ble opprettet flere nye forbruksforeninger i Stavanger. Den største blant de nye ble Forbruksforeningen Bikuben. Alle foreningen vokste raskt, og i 1909 hadde de tilsammen 1800 medlem- mer. Hvis vi antar at hvert medlem gjennomsnittlig repre- senterte en husholdning på fem personer, var omkring 25 prosent av byens befolkning nå tilsluttet forbrukersamvir- ket. For å få dekket sitt vesentlige behov for dagligvarer og manufaktur, hadde disse familiene rundt ti butikkutsal- g til disposisjon. Til sammenligning kan nevnes at det i Stavan- ger totalt var 306 dagligvarebutikker på denne tiden. Disse skulle betjene en befolkning på rundt 32.000 innbyggere. Kundegrunnlaget for den enkelte butikk var derfor for- holdsvis lite, og kjøpmennene strakte seg langt ved å selge varer på kreditt. Dermed kom mange mennesker fortsatt i gjeld og avhengighetsforhold til kjøpmennene. Det gjorde ikke saken bedre at svært mange av dem også solgte alkohol. Dette i motsetning til forbruksforeningene som alle hadde vedtektsfestet at de ikke skulle selge alkoholholdige varer.

Ved at 25 prosent av byens befolkning kunne få dekket sitt dagligvarebehov gjennom rundt ti butikkutsal- g, mens 75 prosent hadde omkring 300 utsalg å handle i, avdekket forbruksforeningene et meget urasjonelt system i varehan- delen i byen. Ved sin forretningspraksis avslørte forbruks- foreningene også at de private kjøpmennene beregnet seg utilbørlig høge avanser. Noen av dem pleide også gjerne å gi «knepe mål og snau vekt», for å si det med Alexander L. Kielland.

Når forbruksforeningene fulgte kjøpmennenes prisnivå,

samtidig som de hadde lavere driftsutgifter, kunne de frambringe store overskudd. Det gjorde det mulig for dem å gi betydelig større prosent kjøpeutbytte enn det som ellers var vanlig i Norge. Forbrukersamvirket i Stavanger fikk derfor et sterkt preg av de økonomiske fordelene av å være medlem, mens bevisstheten om de ideologiske og sosiale sidene ikke alltid var like sterk blant medlemmene.

Egenproduksjon

Helt fra starten hadde forbruksforeningene egne bakerier. Men de ønsket å utvide egenproduksjonen. I 1911 opprettet de i fellesskap Produksjonslaget Samhold. Igjen var det Knud Knudsen som ledet an. Etter hvert ble andre samvirkelag i Rogaland også medeiere i produksjonslaget. Det startet med smørfabrikk, deretter fellesbakeri og konditori, kaffebrenneri, såpefabrikk, hermetikkfabrikk, produksjon av fiskemat og pølse- og kjøttfabrikk. I 1929 reiste Samvirkesselskapet Nordkronen, et nytt fellestiltak, det eneste kooperative mølleanlegget i Norge.

I løpet av første verdenskrig styrket Produksjonslaget Samhold sin posisjon som viktig matvareleverandør til foreningene. Det var stor tilfredshet med alle produktene, men særlig vakte Samholds lave brøddpriser oppmerksomhet.

Som følge av den utstrakte kommunale produksjons og reguleringspolitikken som ble bygget opp under verdenskrigen, ble videre produksjonssamvirke utsatt. Byens ledende kooperatører var nemlig også engasjert i denne «kommunalsosialismen», og mye av arbeidet ble konsentrert om dette. Men da de borgerlige partiene avviklet de kommunale forretningene etter krigen, ble det videre arbeidet med Samhold intensivert fra 1923.

Allerede fra starten i 1911 praktiserte Samhold åtte-timers arbeidsdag, altså sju-åtte år før dette ble lovfestet. I 1915 begynte Samhold å avsette midler til et pensjonsfond for de ansatte, og fra 1921 begynte arbeidere og funksjonærer å betale et fast tilskudd, tilsvarende det bedriften betalte inn. I 1923 ble de ansatte i Økonom, Bikuben og Sandnes Forbruksforening innmeldt i pensjonskassen. Dette tiltaket styrket ytterligere det gjensidige samvirket gjennom produksjonslaget.

Kommunalsosialisme

Provianteringsrådet i Stavanger kommune ble opprettet høsten 1914, og det begynte virksomheten sin i 1915. Hensikten var å unngå spekulasjon og svartebørshandel og sikre vareleveranser til byens befolkning under de ekstraordinære forholdene under krigen. Til å begynne med var det bare Sven Løge og Magnus Karlson fra Bikuben som var erklærte kooperatører i rådet. Men fra 1917 var det flertall i rådet av kooperatører og representanter fra Arbeiderpartiet. Og da ble reguleringspolitikken til provianteringsrådet virkelig brukt som virkemiddel for et politisk styrt produksjons og omsetningssystem.

Provianteringsrådets virksomhet økte i omfang da vareknappheten ble særlig merkbar mot slutten av krigen. Rådets oppgave med å sikre vare- og brenselforsyning til byens innbyggere, ble praktisert på to måter. Enten ble varer formidlet til byens befolkning direkte eller gjennom detaljistledd. Rådets varer ble solgt gjennom forbruksforeningene og hos enkelte private kjøpmenn.

Det var stor motsetning i rådet mellom de borgerlige representantene og kooperatørene og sosialistene. Disse siste presset på for å bygge ut den kommunale produksjonsvirksomheten og den regulerte vareformidlingen. Det ble opprettet kommunal fiskehandel, skotøyfabrikk, brenselforretning og kjøtthandel. Det kom også opp forslag om kommunalt bakeri. Men da ble det henvist til Samholds virksomhet som god nok garanti for gode og billige brød til folket.

Egentlig førte omsetningen av provianteringsrådets varer til tap for forbruksforeningene. Og det ble derfor kalkulert med mindre fortjeneste og kjøpeutbytte noen år. Imidlertid ser det ut til at dette ble akseptert som et rimelig offer for å sikre folk rimelig mat. Men de private butikkene som formidlet rådets varer presset på for å få forhøyet fortjenesten på salg av rådets varer.

Provianteringsrådets arbeid avtok etter krigen, og virksomheten ble avviklet i 1924. Det borgerlige flertallet i bystyret vedtok også å avslutte de kommunale forretningsvirksomhetene. Bare det kommunale Matsalget overlevde fram til 1970-årene.

Forbrukersamvirke – butikk og sosialt ansvar

«Utviklingen har gaat slag i slag. Fra en uanselig begyndelse er forretningen drevet frem til at være byens største detailforretning i kolonialbranchen. Tar man i betragtning at foreningen fra første dag av er ledet av almindelige arbeidere, tror vi at kunne si, at man maa være tilfreds med det opnaadde resultat. Som et arbeiderforetagende er det stiftet og i overensstemmelse med dette er foreningen ledet. Grundlaget har været - som det heter i formaalsparagrafen - at fremme spare og selvhjælpstanken. Dette formaal er ogsaa fulgt, og har særlig under de sidste aars vanskelige arbeidsforhold været til megen velsignelse. Der er saaledes til vanskeligstilte medlemmer, som under sygdom og arbeidsledighed har optat hele sit tilgodehavende, ydet direkte bidrag.»

Forbruksforeningen Økonoms beretning 1925

I lange perioder i mellomkrigstiden var levevilkårene for de fleste medlemmene i Økonom vanskelige. Sesongpreget arbeidsliv knyttet til hermetikkindustrien og innslag av økonomiske kriser, førte til stor arbeidsløshet og lavere kjøpekraft.

I de verste årene var omkring en tredjedel av medlemmene uten arbeid i kortere eller lengre tid. Mange medlemmer kom opp i streik og lockout-situasjoner, noe som også rammet familieøkonomien i mange hjem.

Den økonomiske politikken i 1920 årene, den såkalte «pari-politikken», gikk ut på å presse opp kroneverdien til førkrignivået. Dette medførte lønnsnedslag og gjeldskrise, noe som rammet vanlige arbeidsfolk og småbønder særlig hardt. I disse årene ser vi klart hvordan forbrukersamvirkets sosiale sider kom til uttrykk. Forbruksforeningene innsats kan grupperes i fem hovedpunkter:

1. Den forretningsmessige virksomheten.

De første årene fulgte foreningene prisnivået til de private kjøpmenn for ikke å provosere handelsstanden. Etter hvert som det lokale forbrukersamvirket ble sterkere, ble foreningene tydeligere prisregulerende i Stavanger. I de verste kriseårene ble prisen på en rekke matvarer satt betydelig ned. Særlig var det mulig å fungere prisregulerende gjennom egenproduksjonen gjennom Produksjonslaget Samhold.

Men også prisen på brensel, melk og manufakturvarer ble presset nedover. I tillegg så de seg nødt til å la noen medlemmer få lov til å handle «på bok» og betale ukentlig eller månedlig, men ikke mer enn størrelsen på deres hjelpefond og oppsparte kjøpeutbytte.

2. Sparing og deling av overskudd

Gjennom sitt organiserte sparesystem og utdeling av kjøpeutbytte bidro foreningene til at medlemmenes økonomiske evne ble styrket. Ordningen med individuelle hjelpefond var særlig viktig i familier som var rammet av alkoholmisbruk. Hvis far drakk og sløste bort deler av lønna, kunne mor vite at hun hadde sparepenger i forbruksforeningen.

3. Bevilgninger til vanskeligstilte

I mellomkrigstiden ble utbyttedeling og hjelpefond supplert med direkte og situasjonsbestemt økonomisk støtte til arbeidsløse medlemmer og andre som trengte hjelp. Allerede før første verdenskrig var det ved flere anledninger bevilget støtte til streikende hermetikkarbeidere og jern- og metallarbeidere, samt til nødstilte medlemmer. Men fra 1921 og fram til og med 1935 ble det årlig bevilget store beløp til vanskeligstilte medlemmer etter søknad. Vanligvis ble støten gitt i form av varer.

Enkelte år fikk omkring en tredjedel av medlemmene ekstraordinært tilskudd fra Økonom. Støtten fra Økonom og Bikuben reddet mange medlemmer fra å komme på «forsorgen». Det var nok lettere å få bistand fra sin egen forening, enn å be om fattigunderstøttelse. Solidaritetsfølelsen synes å ha vært levende, men det var også stor motstand mot disse bevilgningene blant en del av medlemmene. Diskusjonens bølger gikk høye på årsmøtene.

Det ble også fortsatt foretatt bevilgninger til andre mennesker i nød både hjemme og i utlandet. Siden Økonom hadde tillitsvalgte knyttet til arbeiderbevegelsen ble det ved flere anledninger gitt støtte til streikende medlemmer. I en særstilling står hermetikkarbeiderstreiken i 1925. Det var få fagorganiserte i hermetikken, likevel forsøkte hermetikkarbeiderforeningen å kjempe for at lønningene i Stavanger skulle komme opp på det nivået som kollegene i Bergen og Trondheim hadde. Over tusen hermetikkarbeidere gikk i demonstrasjonstog gjennom Østre bydel, og det ble av-

holdt flere massemøter. Dette i kontrast til festlighetene i forbindelse med 800-års byjubileet i Stavanger. Under denne streiken forsynte Forbruksforeningen Økonom de streikende med matvarer i åtte uker. Dette hjalp dem til å «berge seg gjennom de lange pinene i streiken» og oppnå felles nasjonal tariffavtale, noe som betydde lønnstillegg i Stavanger.

4. Arbeidsplasser

Ved at både Økonom og Bikuben vokste og opprettet flere butikkutsalg, ble det skapt nye arbeidsplasser. Hus skulle bygges og innredes, og ny betjening skulle ansettes. I tillegg ble det skapt nye arbeidsplasser etterhvert som Produksjonslaget Samhold utvidet virksomheten til nye områder. Etableringen av Samvirkeselskapet Nordkronen i 1929 var også et kjærkomment tilskudd til byens arbeidsliv. Da samvirkemøllen søkte etter 25-30 mann, strømmet det inn 900 søknader. Det var også en allmenn oppfatning etterhvert at det var en trygghet i det å få arbeid innen forbrukersamvirket. På samme måte som i kommune og stat, ble ansettelse i forbruksforeningene oppfattet som en garanti for å ha en trygg og god arbeidsplass. Dette hadde ikke først og fremst sammenheng med lønnsnivået, men med sosiale goder som lønn under sykdom, pensjonsordning og ordnede og renhårige arbeidsforhold. Særlig Produksjonslaget Samhold gikk foran som en mønsterbedrift med å være lønnsledende, gi dyrtidstillegg, indekstillegg, større feriegodtgjørelse og lengre ferie. Det er ikke å undres over at bakerne og konditorenes fagforening i sin jubileumsberetning i 1942 konkluderte med at «kooperasjonen gikk i spissen og banet vei for lettere kår.»

5. Samfunnsansvar

Foreningene presset også på de kommunale myndigheter for å få satt i gang nødsarbeid. I 1935 tegnet forbruksforeningene Bikuben, Økonom og Produksjonslaget Samhold seg for kr. 25.000,- i kommunale obligasjoner i «Borgerlånnet», som skulle benyttes til nødsarbeid, hovedsakelig til veiarbeid i byen.

I 1931 ble det tatt et lokalt initiativ til å rekonstruere det kriserammede Rosenberg Mekaniske Verksted. Sen-

tralt her sto redaktørene i Stavanger Aftenblad og 1ste Mai og det lokale forbrukersamvirket med forretningsførereren i Samhold, Einar Strømstad i spissen. Forbruksforeningene kjøpte for kr. 30.000,- i aksjer i skipsverftet. Gjennom Produksjonslaget Samhold tegnet de seg for ytterligere kr. 50.000,-. Norges Bank ble da den største aksjonær, mens forbrukersamvirket i Stavanger ble den største lokale aksjonær i bedriften. Slik var det inntil Sigval Bergesen d.y. på sin snedige måte sikret seg full kontroll over verftet under andre verdenskrig.

Dette engasjementet er lite kjent, men viser på en utmerket måte forbrukersamvirkets samfunnsmessige karakter. Økonom, Bikuben og Samhold var ikke bare forretningstiltak, men også lokalt baserte demokratiske institusjoner. Derfor var det vilje til å se på medlemmenes behov i en videre sammenheng. Både foreningene og medlemmene hadde felles interesser i å føre en type motkonjunkturstrategi slik at medlemmene kunne opprettholde en rimelig kjøpekraft. Derfor ble det oppfattet som foreningens anliggende at det ble sikret nye arbeidsplasser i byen.

Hvem ble kooperatører?

Selv om forbruksforeningene så absolutt ønsket å nå de som var verst stilt i samfunnet, krevde medlemskapet likevel en

Produksjonslaget Samhold.
Foto: Tilhører forfatteren.

viss sosial bevissthet og vilje til å stå imot privatkjøpmennenes lokking med kredittsalg og ølomsetning. Mange av de aller fattigste maktet ikke å utvikle en slik konstruktiv selvhjelpsholdning. Følgende utdrag fra Karsten Roedders roman, «Knus ikke en elendig i porten», er nok ganske illustrerende:

«Far gikk hjemme og bare drakk. Det blev ingen ende på streiken. Han hørte snakk om uroligheter og optøier i gaten utenfor Bliktrykkeriet. Det begynte med en fæl, tjukk kjerring som drog til et par streikebrytere. den ene fikk en laddevinsflaske i hodet. Kjerringen stod med bare tuten igjen i neven. Streikebryteren gikk i gaten. Kjerringen i Svartemaja. De steinsatte rutene, unger og voksne og alt. Far gikk og skulde på arbeid hver dag, og hver dag, ut på formiddagen, ombestemte han sig. Han bante de «forbannede socialistene» lukt inn i gloheteste helvete, faens rakkerpakk.

Det sto om oppløpene i avisene, byens folk fikk sanningen å vite. - Når bermen huserer, stod det.

Det blev smått med penger i huset. Jakob begynte å skjenke for første gang i sitt liv at det alltid hadde vært smått med penger, men nå blev det rent elendig. Mor kom med sild på bordet en dag og to dager og tre dager i strekk, og vær glad til, sa hun, vær bare glad til. Men Jakob var ikke så begeistret. Det stod en sildedunk i kjelleren, det var den mor tok av. Hun snakket om at de kanskje burde stå i forbruksforeningen. Men der var socialister der også, styret var socialister. Igjen bante far. Mor gikk omkring ond og syk i fjeset. Det var en regning på tolv kroner som ikke var betalt. En regning som far ikke måtte vite noe om. Mathilde Olsen kom på besøk, hun hadde nevnt noe om mannen i huset og rettens vei. - Det skal betales, hadde mor sagt, - alt skal betales.

Fra: Karsten Roedder: Knus ikke en elendig i porten. 1937

Det var altså en gjengs oppfatning at forbrukersamvirket var styrt av sosialister og fagorganiserte arbeidere. Dette stemte da også. Så å si alle de aktive kooperatørene var organiserte sosialdemokrater, sosialister eller kommunister. De fleste tillitsvalgte var kjente fagforeningsfolk, men mange var også aktive i kristent arbeid. Selv om medlemmene stort sett kom fra arbeiderklassen, fant likevel mange andre også veien til forbruksforeningene. Det var sympati for samvirkei-

deene i mange sosiale miljøer. Den praktiske nytten og de økonomiske fordelene var viktigst for de fleste. Men mange av de fattigste holdt seg likevel til de private kjøpmennene. Tidlig i århundret viste det seg at alkoholsalget der kunne være en medvirkende årsak. Lokaliseringen til butikkene spilte også inn. Mange uorganiserte fattige reagerte på det sterke innslaget av fagforeningsfolk i forbruksforeningene, og i de «finere» klasser ble forbruksforeningene oppfattet som noe simpelt og politisk uakseptabelt.

Men en ting er sikkert: Forbrukersamvirket var annerledes, en mer idealistisk, sosial, men også krevende organisasjonsform for økonomisk virksomhet. Gjennom denne form for gjensidig hjelp for å dekke sine varebehov, greide mange å unngå å synke ned i fattigdom.

La oss til slutt nok en gang trekke fram Knud Knudsen som representant for den gode kooperatør. Etter mange års innsats og anstrengelser for Økonom, ble Knudsen alvorlig syk og sengeliggende. Det var ingen trygdeordning, men medlemmene i Økonom valgte å bevilge ham en ærespensjon slik at han og familien kunne beholde leiligheten sin. I 1931, da rundt en tredjedel av Økonoms medlemmer var uten arbeid, og forbruksforeningen engasjerte seg i rekonstruksjonen av Rosenberg, kom det et brev fra Knud Knudsen. Der sto det: «Nå, når tidene er så vanskelige og mange av våre medlemmer går ledige og har det vondt, anser jeg det som min plikt å frasi meg den pensjon som så elskverdig ble bevilget meg.»

I dag er Knud Knudsen glemt.

Kilde

Roalkvam, Gunnar: Forbrukersamvirket i Stavanger 1866 -1940. Hovedoppgave i historie, Universitet i Bergen 1981

ROLF G. TORGENSEN

KOMMUNAL BOLIGBYGGING, ET SVAR PÅ TOMANNSBOLIG- POLITIKKENS FALLITT

Fra 1916 til 1920 fikk Stavanger en boligpolitikk som den aldri senere har hatt. Istedenfor å la folk flest løse boligspørsmålet, bygde kommunen en rekke boliganlegg, som skiller seg ut ifra trehusbyen med tomannsboliger. Hva skjedde, og hvordan blir disse vurdert i dag?

DEN STORE BOLIGNØDEN

Da bolignøden slo til for alvor i 1910, hadde «hver mann sitt hus»-tankegangen preget boligpolitikken i alle år. Folk flest bygde boliger på rimelige tomter. Sparekassen og Boligbanken gav billige lån. Dermed kunne også arbeiderfamilier ha sitt eget hjem. Byggekostnadene var imidlertid store, og derfor måtte huseieren ha mange leieboere. Eierne bodde i én, eller deler av én etasje, og den ledige etasjen ble leid ut til to familier, som så delte kjøkken. På loftet leide han ut til enslige, og kjelleren kunne også ha leieboere. Det er spesielt at boligbyggingen i regi av enkeltfamilier greidde å holde tritt med en meget stor befolkningsøkning. Gjennom å la murtvangsloven bare gjelde sentrum og å gi dispensasjon for trehus i to etasjer, var politikerne med på å forsterke en ordning som jeg velger å kalle tomannsboligpolitikk.

Det var imidlertid alltid mangel på leiligheter. Men bolignøden i 1910, oversteg alle dimensjoner. Husbyggingen greidde ikke på noen måte å dekke behovet lenger. Mange av dem som levde da, vil nok ha kjent seg igjen i denne fortellingen fra Kristiania i 1920:

Der er fem av oss, far, mor, og tre barn. Hos bestemor leier vi et lite kammers og deler hennes kjøkken. Bestemor og to av mine tanter bor selv i stuen. I vårt rom får vi plass til en seng, en sofa, en kommode, ett bord og en stol... Jeg er glad i hjemmet mitt, men vi skulle hatt litt større plass...¹

Vertikaldelte, kommunale tomannsboliger på Våland. Stilen var påvirket av boligreformbevegelsen, ca. 1930. Foto: Stavanger byarkiv

Kartet viser hvor tre tremannsboliger i Egenes hageby, Steinhagen og Egenes kommunegårder, Bakkeland nødsbrakker og Njaas murhus ble bygd i Stavanger, mens Midjord, Våland og Sletten nødsbrakker ble bygd på kommunale tomter utenfor bygrensen. De ble en del av Stavanger ved byutvidelsen i 1921. Rundt Svalbard Plass ble det bygd hus på kom. festetomter og med rentefrie lån. Kartet viser også hvor nær sentrum murtvangsgrensen ble trukket. I de andre store byene fikk hele kommunen påbud om å bygge i mur. Kartet ble laget til Stavanger Museums årbok 1985.

I 1911 skrev 1ste Mai:

*...Saa stor er altsaa bolignøden i Stavanger, at en mor med aarsgammelt barn kan risikere at gaa ute om natten av mangel paa husrum...*²

*...Stavanger har været nævnt som den by hvor der ikke har været noget boligspørsmål, men al denne smukke tale tiltrods, er forholdene skandaløse, særlig for kjælderbekvemmeligheters vedkommende...*³

1ste Mai kalte bolignøden privatkapitalismens følgesvenn, og mente den skyldtes at det «private initiativ hadde spilt falit». Det var slutt på de «gode gamle dage» da boligspørsmålet ble løst av «sig selv», og hver mand sørget for sit hus og samfundet ikke blandet sig op i denslags affærer.»⁴

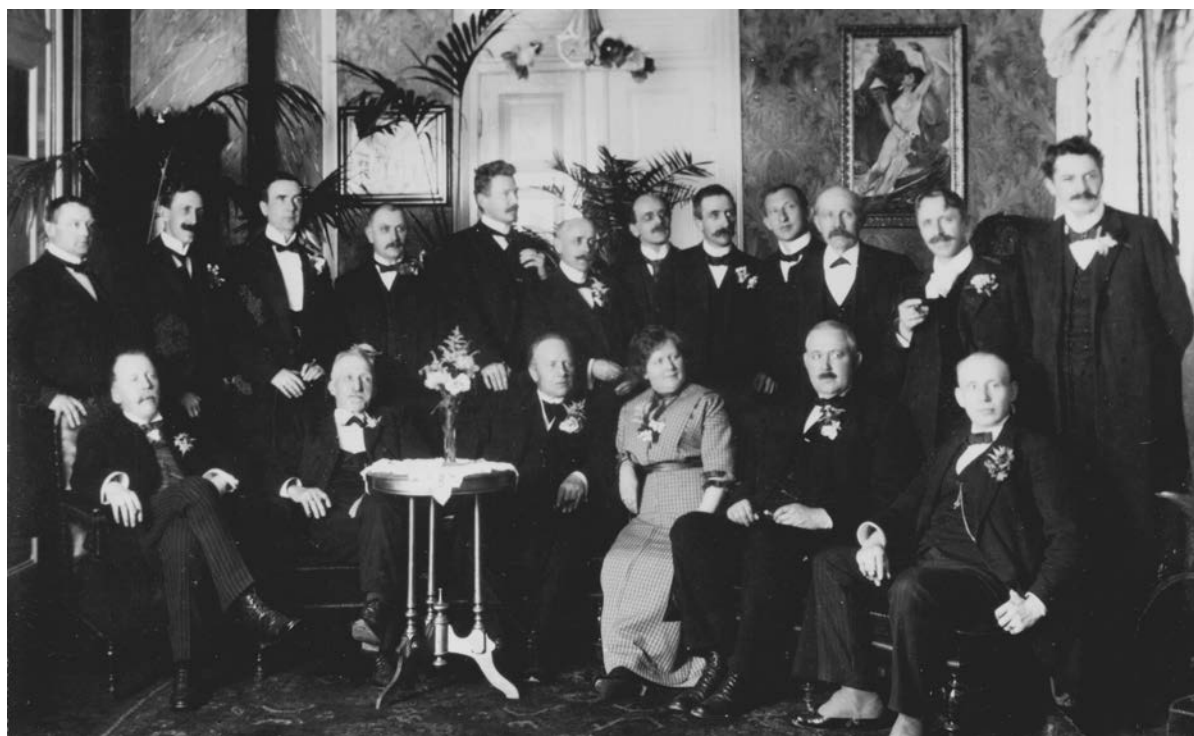
Over hele landet krevdes ny boligpolitikk. Radikale sosialister kalte, som Engels, bolignøden «privatkapitalismens følgesvenn», og mente at den var et produkt av kapitalismen. Borgerskapet på sin side hevdet at bolignøden var et resultat av en rekke uheldige omstendigheter, som stor innvandring, mange i gifteferdig alder, høye tomtepriser og sterk prisstigning på byggematerialer. De var imidlertid enige om én ting, og det var at stat og kommune måtte ordne opp. Det førte til at tiåret 1910-20 ble gjennombruddet for boligsaken.⁵

De fire gode år

Fra 1916 til 1919 gav store skatteinntekter politikerne i Stavanger svært rommelige forhold, og budsjettene økte mer enn fem ganger. De store inntektene skapte en optimisme og en tro på framtiden som byen sjelden har opplevd. Politikerne så at de hadde store muligheter til å realisere mange ønsker og planer. Aftenbladet ønsket ny generalplan, nytt vannverk, kommunal renovasjon, sporvei og en løsning på boligspørsmålet. Det er på denne bakgrunn vi må se den store omformingen av kommunens boligpolitikk. Startskuddet ble gjort med svære innkjøp av eiendommer både i byen og Hetland.

Ny boligpolitikk i støpeskjeen!

På få år økte prisene på tomter og byggematerialer med åtti prosent. Og da det ble vanskeligheter med byggefinansiering, stoppet boligbyggingen nesten opp. I 1913 ba derfor

framtrede arbeiderpartifolk Stavanger kommune om å bygge «arbeiderboliger» på ledig tomt ved Egenes gravlund, og forby alle kjellerleiligheter.⁶

Sommeren 1915 ble et tidsskille. Det har sammenheng med at byen fikk sin første stadsarkitekt, Johs. Th. Westbye. Han var her i bare fem år, men skulle sette markante spor etter seg. Westbye kom direkte fra hovedstaden, og kjente nok godt til den kommunale boligbyggingen i byen. Kristianina hadde fått sin første kommunale leiegård, Tøyenkomplekset, i 1912-13. Leilighetene var bare på ett rom og kjøkken, men var de første i landet med WC.⁷

Westbye gikk straks i gang med å studere Arbeiderpartiets boligplaner, men i mellomtiden økte bolignøden dramatisk. Venstre og særlig Høire var imot kommunal boligbygging, men var for at kommunen skulle hjelpe barnefamilier med å skaffe seg bolig. I april 1916 ble Husnødskomitéen oppnevnt, og den prøvde først å plassere husløse i Fattigvesenets få, gamle boliger. Men det viste seg snart at bolignøden var av helt andre dimensjoner enn også de borgerlige hadde trodd. Alle partier gikk nå inn for kommunal boligbygging.

Stavanger formannskap 1914.

Bortsett fra Oddmund Vik, som ble amtmann i Romsdal, satte alle sitt preg på politikken fram til 1919.

Sittende fra venstre: Borgermester Jonas L. Kielland, L.T.K. Geertsen, ordfører Oddmund Vik, Marie Idsøe, S. Løge, Einar Li, redaktør i 1ste Mai.

Stående O. Wetteland, varaordfører Ole Jacobsen, formannssekretær L. Bernhardt, Bertinius Rege, Fr. Jacobsen, Albert Pedersen, Lars Oftedal, Aksel Njaa, August Mauritzen, Carl L. Clementsen, Adam Egede-Nissen med hvitt silkeskerf, Bertram C. Middelthon.

Foto: Stavanger byarkiv

Ny dynamisk ordfører, kaserner eller tomannsboliger?

Ved kommunevalget høsten 1915 gikk Arbeiderpartiet markant fram og fikk ordføreren for 1916-19. De ble imidlertid ikke flertall i bystyret, men partiet måtte støtte seg på Avholdspartiet. Den nye, karismatiske ordføreren, Adam Egede-Nissen med sin karakteriske vide hatt og silkehalstørkle var nemlig en kjent avholdsmann. Han fikk satt i gang en rekke prosjekter, og utnyttet at kommunen hadde fått en mer rommelig økonomi. Det ble vedtatt nytt vann- og kraftverk, kirurgisk avdeling på sykehuset, St. Svithun og Kampen skoler, men sporveisanlegget var det største og dyreste. Det skulle gjøre det lettere å komme hurtigere på jobb i hermetikkfabrikkene, som det nå ble en mengde av. Men bolignøden økte fortsatt, og i august 1916 vedtok derfor Husnødskomiteén at det skulle bygges boliger i Steinhagen. Men hvordan skulle husene se ut? I Arbeiderpartiet hadde det vært diskutert om den beste boligform var leiegården, kasernen, eller «egne hjem», som her betydde tomannsboliger. Fagbevegelsen ville ha kaserner med mange leiligheter, felles vaskerom og bad. Lekerom og bibliotek skulle aktivisere barn og voksne. Dermed kunne de mange kvinnene i hermetikkindustrien bli avlastet. Egede-Nissen og Magnus Karlson gikk sterkt imot kasernen. De mente at sosialismen hadde forlatt kasernesystemet som den beste boligform, og ville heller satse på egne hjem.

Steinhagenboligene

Det var Egede-Nissen og Karlsons tanker som vant gjenklang, og Arbeiderpartiets representant i Husnødskomiteén foreslo derfor å bygge 20 tomannsboliger, men de borgerlige ville bare bygge én. Til gjengjeld ble den første kommunale boligen mer lik fagbevegelsens ønske; ett hus i kasernestil med åtte leiligheter. Det ble kalt type C og ble påbegynt i september 1916.

Husnødskomiteéns mandat og virkemidler ble for svake for Arbeiderpartiet hvis det skulle satses på kommunal boligbygging. Etter press fra 1ste Mai høsten 1916, opprettet bystyret derfor en permanent Boligkomité. Den skulle ha som oppgave å forberede de store boligprosjekt. Nå var det slutt på den vanligvis så langsomme saksgangen, og det tok bare to måneder til det ble lagt fram en enstemmig innstil-

ling. Høire hadde nå gitt opp all motstand mot boliganlegg. Det ble forslått å bygge to hus til i Steinshagen, type A, i kasernestil, med tolv leiligheter og en mindre, B, med fire leiligheter.

De to siste boligene kom ikke før i 1921, og med 7 leiligheter i hvert trehus var de nærmest nødsbrakker. Kommunens økonomi var nå så dårlig at de ble finansiert av legater. Arbeiderpartiet hadde ikke makten lenger, og boligpolitikken var tilbake til utgangspunktet. Steinshagenbebyggelsen eksisterer ikke mer. Type A brant i 1982, mens B, C og trehusene ble revet i 1984, for å gi plass til Storhaugtunnellen.

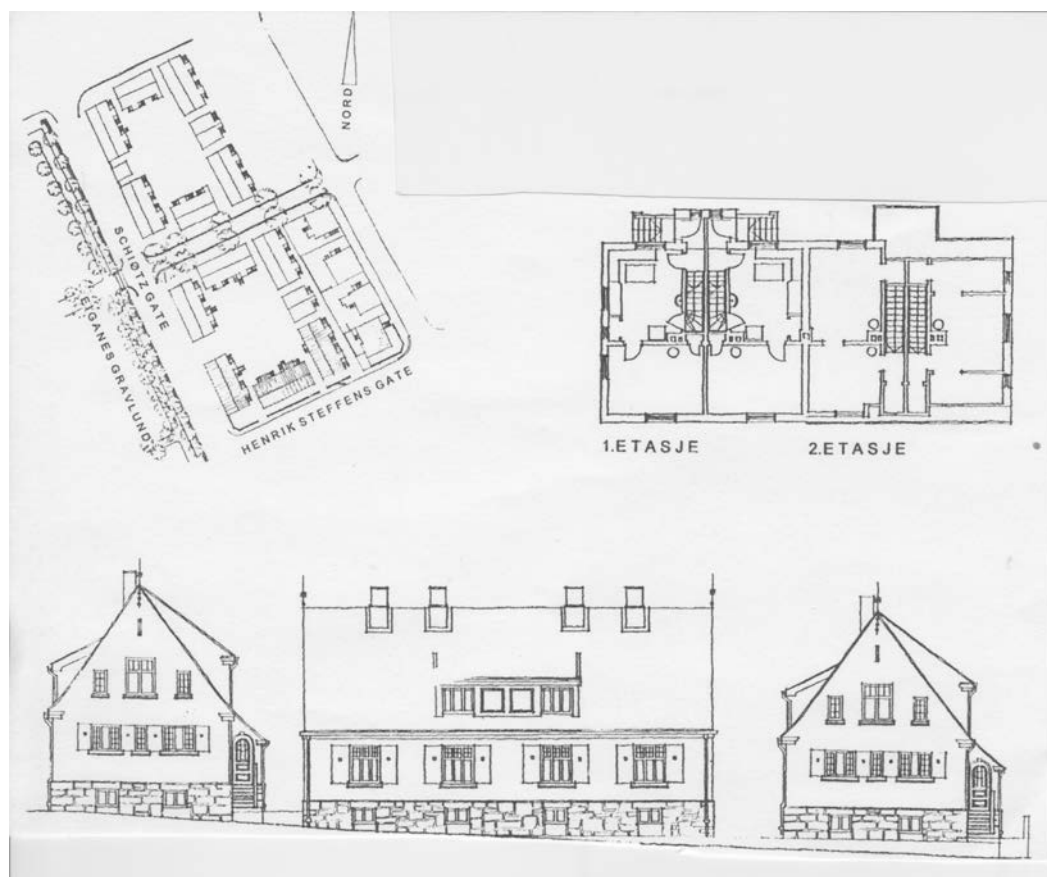
Hustype A og B i Steinshagen.

Type A i Talgjegata, til høyre, hadde kasernepreg. Det ble revet etter en brann i 1982, mens B i Nærbøgata ble revet i forbindelse med byggingen av Storhaugtunnellen.

Foto: Stavanger byarkiv

Egenes kommunegårder, et pust av engelske hagebyer

Det hittil største boligprosjektet kom på Egenes. Westbye planla 14 hus med 52 leiligheter rundt to såkalte storgårdskvartal. I Folkemuséets årbok blir de beskrevet slik: «Bebyggelsen av indre gårdsrom opphørte, og isteden utgjorde gårdene sammenhengende karréer rundt grønne, beplantede plasser.»⁸ Boligene ble bygd i to kvartaler med lekeplasser i midten og beplantning rundt. Stilen var jugend med buet inngangsdør, og hadde opprinnelig skodder og fem piper. Portaler mellom husene skapte en helhet. Boligområdet blir fortsatt kalt «Skveren», opprinnelig square.

Egenes kommunegårder i jugend- og engelsk hagebystil. Øverst til venstre kan «skverene» tydelig sees. Mange uheldige renoveringer har fjernet både skodder, smijernsbeslag i mønene og skorsteiner og portaler.

Foto: Haaland, s. 327

Dengang de to kvartalene med kommunegårder i mur ha virket fremmedartete, preget av hagebyideal som de var. Den dag i dag skiller boligene seg ut. De hadde etter sin tid høy standard med vannklosett, som ikke mange private boliger hadde i 1917. Tilsvarende var det også i hovedstaden, hvor den kommunale boligarkitekturen «avspeilet en sosialdemokratisk drøm om vakre boliger for alle».⁹

Bolignøden blir større enn i Kristiania, og nødsbrakkene blir bygd

I 1917 økte bolignøden fortere enn stadsarkitekten greidde å planlegge. Westbye foreslo derfor å bygge fire såkalte nødsbrakker på Sletten og to på Bakkeland. Nok en gang var arbeidet i gang før bystyret hadde vedtatt planene. Og i juni begynte arbeidet på tolv brakker til etter at Egede-Nissen og Westbye «hadde snakket sammen».

Arbeidet gikk fort i regi av Norsk barakkekompani, som nærmest drev ferdighusproduksjon. Selskapet bygde også brakker i Kristiania. Der var det Høire som hadde tatt initiativet, og sosialistene mente at de konservative heller ville bygge «daarlige barakker end offentlige boliger»¹⁰, mens det i Stavanger altså var en arbeiderpartiordfører som gikk inn for det samme. Derfor var det nok heller alvorlig bolignød som var bakgrunnen for brakkene, og ikke ideologi. Kompaniet leverte 29 brakker med 120 leiligheter til en kostnad på én (i dag 30) million kroner. I forhold til Kristianias 300 brakkeleiligheter var dette mye, og av den kommunale boligmassen utgjorde brakkeleilighetene 35 pst. I Kristiania var prosentandelen bare fem. Mye tyder derfor på at bolignøden var mer akutt i Stavanger. Brakkeleilighetene ble heller ikke her billigere enn permanente. Men den store bolignøden tvang partiene til å godta brakker. Det gikk tross alt fortere, men det ble aldri mer foreslått brakkebebyggelse. Stadsarkitekt Westbye mente at brakkene bare ville bli brukt i en kortere periode, men den katastrofale bolignøden gjorde at han endret mening. Og i juli 1917 var han sikker på at de aldri ville stå tomme. Det fikk han rett i, for i over femti år var brakkestrøkene på Bakkeland og Sletten kjente, men ikke kjære trekk i bybildet.

Nødsbrakkene skulle brukes i en kortere periode, men ble liggende som kjente, men ikke kjære trekk i bybildet helt til 1960-årene. Her fra Bakkeland på 50-årene.
Foto: Stavanger byarkiv

Kommunal boligbygging, nødsforanstaltning eller varig ordning?

Den politiske debatten om Steinhagen og Egenes kommunegårder viste at det var stor avstand mellom Arbeiderpartiet og de borgerlige. Den kom til å prege boligpolitikken så lenge det ble bygd kommunale boliger. Det var dessuten ulikt syn på det private initiativ. Arbeiderpartiet mente at det hadde utspilt sin rolle, og at bolignøden var et resultat av kapitalismen. Kommunene skulle for fremtiden skaffe boliger til dem som ikke greidde det selv. Høire og Venstre derimot så på bolignøden som en akutt tilstand, og kommunal boligbygging skulle bare være en nødsforanstaltning. Men presset av en bolignød som stadig vokste, gav de borgerlige etter og støttet opprettelsen av et permanent boligråd med boligkontor i 1918 etter modell fra Kristiania og Bergen. Boligkontoret skulle styres av en boligsjef, som i samarbeid med stadsarkitekten skulle bygge og drifte de kommunale boliganleggene. Magnus Karlsen ble byens første boligsjef, og han uttalte at boligsaken aldri mer komme skulle komme «i det private initiativs vaklende hænder»¹¹ Westbye fikk også et eget arkitekt- og byggekontor med tre arkitekter, byggeleder samt administrasjon.¹²

Boligreformbevegelsens betydning for den nye boligpolitikken

Boligsaken hadde sin bakgrunn i den internasjonale boligreformbevegelsen, som ville bedre boligstandarden for arbeiderklassen. Særlig er Egenes kommunegårder et eksempel på at arbeiderklassen skulle ha lyse og luftige, vakre og hensiktsmessige leiligheter, skikkelige sanitæranlegg, beplantninger og lekeplasser. Norsk forening for boligreformer, N.F.B., også kalt hageby- eller egnehembevegelsen kom til å prege den kommunale boligbyggingen i alle de store byene. Stavanger ble tidlig medlem, og til et fond for fremme av boligsaken betalte kommunen like mye som Kristiania! N.F.B.s merkesaker var såkalt bolighygiene med lyse, ventilerte rom, vannklosett i en- og tomannsboliger. Egnehembevegelsen var en reaksjon på den tett befolkede boligkasernen. Istedenfor skulle hagebyer bygges utenfor sentrum. Beboerne skulle ha butikker og rommelige parkanlegg med lekeplasser. Impulsene kom fra Storbritannia. De mest kjente hagebyene er Letchworth og Well Hall

i London, og Enskede hageby i Stockholm. Også bedrifter skaffet arbeiderne billige boliger i vakre omgivelser. Mange kjenner nok til Unilevers Port Sunlight, og i Norge bygde Freia boliger. De nye industristedene fikk også egne hjem. I Rjukan, Odda bygde bedriftene to- og firemannsboliger tegnet av engasjerte og dyktige arkitekter, og mange kjenner nok til Åbøen i Sauda og svenskebyen på Jørpeland. Men selv om arbeiderne fikk moderne boligstandard, kritiserte radikale sosialister systemet. I likhet med Engels mente de at arbeiderne ble for sterkt bundet til bedriften.

Åbøen i Sauda i mellomkrigsårene.
Foto: Sauda Bok- & Papirhandel
O.K. Fløgstad

Vålandsboligene, nyklassisisme og vertikaldeling

Utover høsten 1917 ble det planlagt ti firemannsboliger og elleve tomannsboliger med 58 leiligheter på Våland. Egede-Nissen ønsket å bygge ytterligere tolv hus, men Westbye mente at det var umulig å få plass til flere.

Prisøkningen hadde nå for alvor skutt fart, og kalkylen sprakk totalt. I dag ville kostnadene ha økt fra 20 til 30 millioner kroner.

Westbye fikk nok idéen til trehus fra boligreformbevegelsen. Økt kostnad har vel også spilt en rolle. Dengang kostet et hus i tre bare halvparten av et murhus. Egenes

Murmester Njaas murhus fra 1919. Som medlem av formannskapet reagerte Høire og Venstre på at Njaa fikk bygge boliger for kommunen. Det ble imidlertid ikke ti, men fire hus. Fortsatt ligger de i Solbakkeveien. Foto: Stavanger bystyres forhandlinger 1919

kommunegårder hadde inngang til hver leilighet, mens Vålandsboligene fikk felles trappegang. Det var Bygningsloven av 1913 som tillot dette. Rommene og kjøkkenet var store. Det har blitt antydnet at Kristiania kommune bevisst bygde store kjøkken, slik at leieboere med dårlig råd skulle kunne leie ut værelse. Derfor var kjøkkenene rommelige og kunne brukes som oppholdsrom. Det ble rettferdiggjort med at arbeiderklassen hadde sine egne instinkter og behov.¹³ Vi vet også fra Stavanger at kommunen presset dobbelt så mange familier inn i boligene enn de var beregnet for. En tomannsbolig ble dermed firemannsbolig, og en firemannsbolig måtte huse åtte familier. Westbye abonnerte på tidsskriftet til Boligreformforeningen «Boligsak i By og Bygd», og i utgaven for 1917 var det gjengitt tegninger fra hus i Enskede hageby. De var vertikaldelte i nyklassistisk stil med smårutete vinduer som også Vålandsboligene fikk. Vertikaldelingen var ukjent i Stavanger, og den ble ikke vanlig før etter 2. verdenskrig. Og selv om 1ste Mai syntes at stilen var vestlandsk, var den nok mer preget av egne hjembevegelsen.

Ordførerens initiativ for å skaffe nye boliger førte til en episode der han ble sterkt kritisert. I følge 1ste Mai hadde Egede-Nissen hatt konferanse med stadsarkitekten under en befarung i den nylig oppførte Vålandsbebyggelsen. De diskuterte muligheten for å bygge ytterligere hus, fordi formannskapet nettopp hadde bestemt at ett hundre familier måtte skaffes husrom. Ifølge avisen møtte Egede-Nissen og

Westbye helt tilfeldig murmester Njaa, og han ble spurt om hvor fort han kunne sette opp hus. Stadsarkitekten og Njaa overbeviste Egede-Nissen at det var mulighet for å reist noen boliger innen april. Ordføreren ba derfor Njaa om å komme med et tilbud. Det spesielle var at Njaa satt i formannskapet for Avholdspartiet. Allerede dagen etter tilbød murmesteren bygging av ti, treetasjes hus i jugendstil med tretti leiligheter. De skulle plasseres i Solbakkeveien rett ved Egenes gravkapell. Westbye var klar over at framgangsmåten var spesiell, og reduserte bebyggelsen til fire boliger.

Og da saken kom opp i bystyret i februar gikk de borgerlige partiene til frontalangrep mot ordføreren og Arbeiderpartiet, mens Avholdspartiet som ventelig var tause. Framgangsmåten ble sterkt kritisert. Det som var særlig klanderverdig, var at en som satt i formannskapet, hadde kommet med tilbud uten konkurranse. Arbeiderpartiets forslag ble nedstemt, men to fra Avholdspartiet, Bertinus Rege, varamann for Njaa og Sara Berge, stemte sammen med Arbeiderpartiet. Det bemerkelsesverdige er at arbeidet var kommet langt på husene allerede før bystyrebehandlingen. Det er også interessant å merke seg at Njaa senere fikk kommunale rentefrie lån til husene. De fire store murbygningene troner fortsatt i Solbakkeveien. Episoden med murmester Njaa viste at Egede-Nissen og Arbeiderpartiet ville ha kommunal boligbygging for enhver pris.

Arbeiderpartiet vil ha mer kommunesosialisme i boligpolitikken

Debatten om kommunal boligbygging blottla stor uenighet mellom sosialister og borgerlige om hvordan den kommunale boligbyggingen skulle foregå. Begge parter innså at den var dyr og tidkrevende. Så selv om Egede-Nissen på den ene siden inngikk et samarbeid med en privat næringsdrivende om bygging, arbeidet både han og Karlson aktivt for å få til kommunal boligproduksjon. Høire og Venstre ville heller sette arbeidet ut på anbud, mens Arbeiderpartiet ville at kommunen skulle både planlegge og bygge. Årene mellom 1914 og 1919 var en unntakstilstand i kommunepolitikken. Sosialistene mente at kommunene måtte være aktive for å bøte på bolignød og matmangel. Men også de borgerlige var for kommunal boligbygging og kommunale mat- og fiskeutsalg under den verste krisen. Det var også enstemmighet

om at Stavanger Sporvei skulle drives av kommunen. Denne tendensen til at kommunene skulle ta på seg oppgaver som private ellers gjorde, kalles kommunesosialisme. De borgerlige mente imidlertid at oppgavene skulle overføres til private så snart tidene ble normalisert. Sosialistene ville ha varige ordninger. I Kristiania og Trondhjem ble det opprettet kommunale teglverk og sementstøperi som del av boligpolitikken. Derfor var det naturlig at Arbeiderpartiet gikk inn for å kjøpe Stavanger Cementvarefabrik i Lervig da det forelå et tilbud fra styret, men tilbudet ble trukket uten at noen grunn ble gitt. Jeg velger å se tilbaketrekkingen av tilbudet samme dag som saken skulle opp, som en torpedering av Arbeiderpartiets plan om rasjonell boligproduksjon. Ved utgangen av 1917, ett år ut i valgperioden, må sosialistene ha konstatert at det ikke var flertall for deres syn på kommunal boligproduksjon. Men prinsipielt mente de at «saa lenge bygningsmaterialerne er overladt den private spekulation, vil huspriser og leiepriser fortsatt stige». ¹⁴ I Tyskland og Østerrike ble det opprettet offentlige byggeselskap for å få ned byggekostnadene. Dermed hadde Stavanger Arbeiderparti et poeng.

Midjordboligene, et ønske om hageby

Som tidligere nevnt var tomten på Våland for liten for ytterligere bebyggelse, og stadsarkitektkontoret arbeidet derfor med planer på Midjord, dengang utenfor bygrensen. Egede-Nissen var opprørt over at det fortsatt var mange familier uten bolig. I nyttårstalen til bystyret i januar 1919 sa han:

...Bolignøden er... skrikende. Trods den tilfældige sammenstuvning med op til 9 mennesker i ett værelse og utnyttelse av kjælderrum..., har vi utsigt til ikke at kunne skaffe husrum for 100 familier til vaaren.

D e t t e m a a i k k e s k j e... ¹⁵

Forpostfektningene hadde vist at det kunne ventes negativ holdning fra borgerlig hold. Høire mente at det var slutt på bolignøden, og dessuten var kommunens økonomi blitt for dårlig. I februar var Midjordboligene eneste sak i bystyret, og det var duket for en boligpolitisk debatt. I alt var det planlagt 33 hus med 88 leiligheter, hvorav fire i mur. Høire

var som ventet svært negativ, og gikk sterkt imot prosjektet, mens Venstre ville bygge halvparten. For første gang siden den kommunale boligbyggingen tok til, var partiene uenige om boligpolitikken. De skulle aldri enes mer. Venstre fikk viljen sin, og det ble vedtatt å bygge 14 hus med 44 leiligheter. Men bolignøden tvang partiene i november å bygge ytterligere 7 hus med 15 leiligheter.

Fortsatt står Midjordboligene med 4 store murbygninger omkring en gårdsplass sammen med 17 hus i nyklassisisme mellom Nymannsveien og Midjord stadion. Det var meningen at murbygningene skulle innholde butikker, og Sporveien skulle også bygges videre fra bygrensen ved Emmausveien. Ingenting av dette skjedde. Imidlertid hadde boligstandarden økt, for nå var det bad og vaskerom i kjelleren. I Kristiania hadde bare to prosent av arbeiderklassen bad. Trolig var det slik også i Stavanger. Det var også vaskerom med rullebod samt matbod. Det må ha fortont seg som luksus for beboerne. Vi får håpe at beboerne fikk tatt seg et bad. Men det er ikke sikkert. Det fortelles at badene i de kommunale boligene i Kristiania ofte ble gjort om til soverom eller lager. Westbyes opprinnelig planer om hageby ble altså torpedert av Høire og Venste. Men dermed lå alt til rette for å anlegge hageby i vestre bydel.

Bilde av to av de fire murbygningene i Midjordanlegget, ca. 1930. De andre 17 boligene var i tre og av vålands-type. Foto: Stavanger byarkiv

Egenes hageby. Store planer, men bare tre tremannsboliger

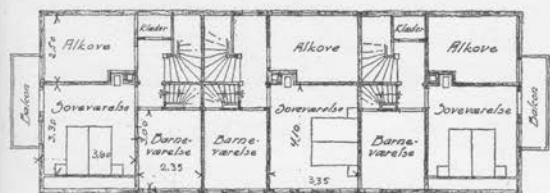
I 1920 var den kjente høirepolitikeren Marie Idsøe på et boligpolitisk møte i hovedstaden, og fortalte stolt om en hageby som Stavanger var i ferd med å bygge. Den skulle inneholde alt hva beboerne trengte, og kommunen skulle sørge for transport. Hva var det fru Idsøe snakket om?

Stadsarkitektkontoret hadde da planlagt en stor hageby øverst i Stokkadalen. Skråningen mellom Øvre og Nedre Stokkavei ble gravd ut for å gi plass til butikker. Her er det nå en liten fotballbane. Egenes hageby var et meget ambisiøst prosjekt, og skulle innholde 90 hus med 150 leiligheter i ene-, to- og tremannsboliger. Sammenlignet med Ullevål hagebys 116 hus, var dette mye. Men landets største hagebyanlegg hadde i tillegg rekkehus og blokker har dermed ca. 650 leiligheter.¹⁶ Egenes hageby var allikevel et stort boligområde i stavangermålestokk, og det var høy standard med WC og bad. Stadsarkitektens tegninger hadde store likhetstrekk med boligene i Enskede med inngangsdører som nærmest var kopier. Det ble laget forseggjorte planer for hager som skulle omkranse hvert hus. Det store prosjektet ble vedtatt med Arbeiderpartiets, Venstres og Avholdspartiets stemmer. Og selv om Marie Idsøe var stolt av hagebyen, hadde hun ikke fått endret sitt eget partis syn på kommunal boligbygging.

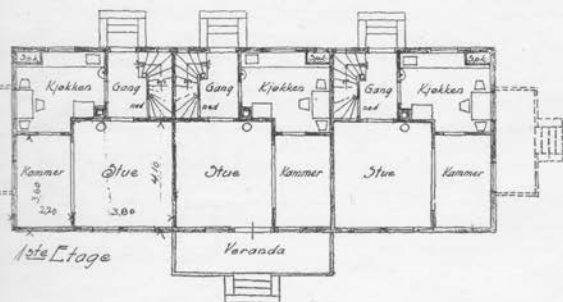
Mange lurte nok på hvor området er. Men det ble ikke noe av Egenes hageby. Før arbeidet kom skikkelig i gang, hadde kommunens økonomiske stilling endret seg dramatisk. Høsten 1920 ebbet de gode tidene ut, og kommunen måtte sette bremsene på. Og mens Arbeiderpartiet var skeptisk til for rask nedbremsing av hensyn til arbeidsledigheten, stanset det borgerlige flertallet mange byggeprosjekter: Sporveiskontoret ble lagt ned og sporveisanlegget stilt i bero. Også arbeidet på Kampen skole stoppet opp. Det samme gjaldt kirurgisk avdeling, men ti år senere ble sykehuset gjort ferdig. Det samme skjedde imidlertid ikke med hagebyen og sporveien. Ved lekeplassen i Hageveien kan de lokalkjente finne minner om Eiganes hageby. «Men det endte med beskjedne tre tomannsboliger», sies det i Folkekemuseet årbok¹⁷. De var de eneste som ble gjort ferdige, mens tretten grunnmurer ble stående nakne. Arbeidet på de gjenstående 77 tomtene ble det ikke noe av. Men Arbeiderpartiet gav ikke opp kampen for hagebyen. De to neste

Tørslag til komm. bebyggelse
Mus for 3-familier.

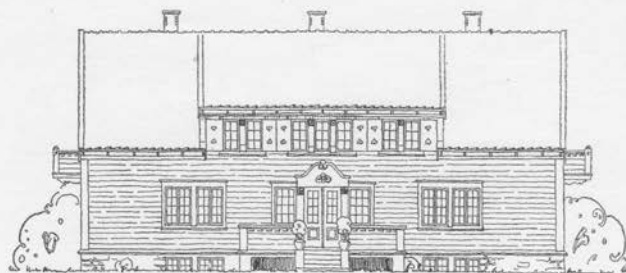
Høide i 1ste Etg. 2,65 m
2,60 — 2,65
Kjøg Bad anordnes i kjelder

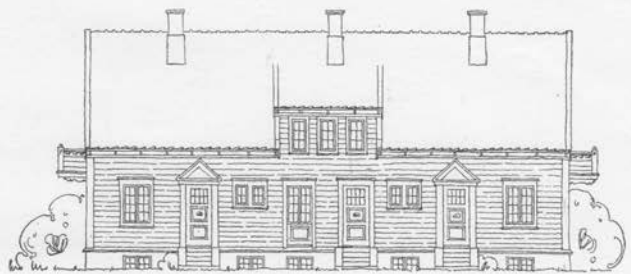
2de Etage

1ste Etage

Tilfælde mot byen

Tilfælde mot gårdsplads

årene prøve partiet gjentatte ganger å få igangsatt arbeidet. Men de borgerlige partiene var urokkelige. Dermed ble tretti grunnmurer stående nakne helt til etter 2. verdenskrig. Da ble resten av de kommunale tomtene overført til Stavanger Hagebyselskap og bebygd. Hvis det hadde blitt noe av Egenes hageby, hadde den nok vært kommunens stolthet som Ullevål hageby ble for Kristiania.

Stadsarkitekt Westbyes tegning av tremannsbolig i Egenes hageby, men som det bare ble bygd tre av. Fortsatt ligger de i Hageveien, men dessverre har mange rehabiliteringer gjennom årene ødelagt Westbyes opprinnelige plan. Også her ble folk stuet inn, slik at det som skulle være bolig for tre familier, fikk seks familier. Foto: Stavanger bystyres forhandlinger 1920

En vurdering av Stavangers boligpolitikk

Byens boligpolitikk har vært lite vurdert på nasjonalt plan. Da den sosiale boligbyggingen slo igjennom i Norge, bygde 30 av landets 56 bykommuner boliger mellom 1914 og 1928. Hovedstaden brukte 109 millioner, mens 29 byer bygde for 57 millioner. Stavanger brukte over fire millioner på 339 leiligheter på bare tre år. Med flertall i bystyret hadde Arbeiderpartiet trolig bygd 650 leiligheter for dobbelt så mye. I tillegg kom 255 leiligheter i hus på kommunale festetomter med rentefrie lån. Dermed stod den kommunale og kommunestøttede boligbyggingen for over halvparten av bolig-

tilveksten mellom 1916 og 1920, 578 av 1118 leiligheter. Det var ikke mye igjen av tomannsboligpolitikken.

Boligsakens viktigste drivkraft var kommunal velstand, og den kommunale boligbyggingen ble et barometer på kommuneøkonomien. Følgende eksempel illustrerer dette godt: Den private boligbyggingen fortsatte å minke etter 1920 og nådde bunnen i 1925 med en tilvekst på én leilighet. Men det ble ikke bygd noen kommunale boliger som kompensasjon. Tidene var blitt for utstødte, og den sosiale boligbyggingen skulle ikke dukke opp igjen før etter 1945.

I 1997 arrangerte Norsk Folkemuseum seminar om mellomkrigstidens boligmiljø for etnologer, arkitekter, kunsthistorikere og historikere. Det resulterte i boka «Nye hjem. Bomiljøer i mellomkrigstiden». Kristiania mest vektlagt, og da særlig kasernen, men også hagebyen. Boka drøfter Stavanger relativt bredt, og mener at den sosiale boligbyggingen førte til en fornyelse av småhusbebyggelsen, og at den kommunale boligbyggingen var «relativt omfattende»¹⁸.

«Boligprosjekter i Norge» er resultatet av en grundig gjennomgang av arkitekter ved Norsk Arkitekturmuseum fra 1900 til 2000. 161 kommunale og private boligprosjekter er utvalgt etter arkitektur, funksjonalitet, representativitet og om de er kulturhistorisk epokegjørende. Det er lagt vekt på den sosiale boligbyggingen. Oslo er også her mest representert med litt under halvparten av boligområdene. Men det er bemerkelsesverdig at kun et fåtall av dem er kommunale. Det er lite når vi sammenligner med Stavanger, som er representert med åtte prosjekter hvorav fire er kommunale: Egenes kommunegårder, Vålandsboligene, Midjord og Egenes hageby.¹⁹

Den kommunale boligbyggingen forhindret at bolignøden fikk et stort omfang. Arbeiderpartiet viste gjennom sine prioriteringer at det satte boligsaken høyest, men mangel på flertall etter kommunevalget og Venstres helomvending i boligpolitikken fra 1919, gjorde det vanskelig å gjennomføre alle planene. Det var særlig Høires, Venstres og Avholdspartiets motstand mot kommunal trevarefabrikk, teglverk og sementstøperi som torpederte Arbeiderpartiets syn. Stavangers boligpolitikk mellom 1916 og 1920 avspeilte dermed både de borgerliges syn på kommunal boligbygging som en nødsforanstaltning, og sosialistenes vilje til kommunal styring.

Så hvorfor fikk Stavanger kommune en annen boligpolitikk? En kombinasjon av meget stor bolignød, impulser fra boligreformbevegelsen og offentlig velstand, gjorde at politikerne tok en aktivt del i boligpolitikken.

Kilder

- Arbeidernes historielag i Rogaland, Årbok 2014, redaktør Egil Larsen, Stavanger, 2014
 arteminia.no/arc/arkitekter.
 Bidrag til arbeiderboligens historie, med hovedvekt på Oslo, semesterarbeide ved Arkitektthøgskolen i Oslo, høsten 1971
 Boligprosjekter i Norge, 1999-2000, [http://apps.husbanken.no/boligbasen/1ste Mai 1913-1919](http://apps.husbanken.no/boligbasen/1ste_Mai_1913-1919)
 Haaland, Anders, En by tar form, Stavangers bebyggelse 1815-1940, redaktør Unnleiv Bergsgard, Wigestrands, Stavanger 1999
 Gulbrandsen, Lars, Boligmarked og boligpolitikk, Universitetsforlaget, Oslo 1983
 Nye hjem. Bomiljøer i mellomkrigstiden, redaktører Morten Bing og Espen Johnsen, By og bygd, Norsk folkemuseums årbok 1997-1998, Oslo 1998
 Torgersen, Rolf Gunnar, Boligpolitikk i Stavanger omkring første verdenskrig, kommunal boligbygging og husleieregulering, Stavanger Museums årbok, 1985

Noter

1. Nye hjem: S. 17
2. Torgersen 1984: S. 30
3. Smst.
4. 1ste Mai 31.03.1913
5. Nye hjem: S. 15
6. Torgersen 1984: S. 11
7. www.arteminia.no/arc/arkitekter
8. Nye hjem: S.18
9. Smst.
10. Bidrag til arbeiderboligens historie: S. 73
11. 1ste Mai 4.12.1917
12. Haaland 1999: S. 328
13. Nye hjem: S. 21
14. 1ste Mai 27.09.1917
15. Smst.: 16.01.1919
16. Nye hjem: S. 20 sier vel 500. Boligprosjekter: Ullevål hageby 654 i flere byggetrinn.
17. Smst.: S. 21
18. Nye hjem: S. 21
19. Boligprosjekter i Norge..., s. 1-11

Artikkelen er revidert av del 1 i min artikkel om Stavangers boligpolitikk i Årbok 2014, Rom for alle, Arbeidernes historielag i Rogaland.

JAN MAGNE ARNTSEN

DOKTOR DAHLS KLINIKK OG LÆGEVAKT 1928-1931

Et privat sykehus for arbeiderklassen i Stavanger

Randi, ti år, er uheldig denne fine romjulsdagen i 1928. Hun er oppe på Rudlå for å prøve den nye kjelken faren har laget. Men så faller hun, og det gjør fryktelig vondt i håndleddet. Randi løper gråtende hjem til Øvre Strandgate og forteller hva som har skjedd. Faren er hjemme. Han er kaiarbeider, men nå er han en av flere tusen uten arbeid i byen. Familien på seks betaler lite for den kommunale leiligheten, men i det siste har de vært nødt til å få hjelp av fattigvesenet.

Konrad Monsen leier dattera i den friske hånda gjennom sentrumsgatene i Stavanger. Hun verker, men Randi er trygg når faren sier at hånda blir helt bra igjen. Snart er hun under kyndig behandling av en snill doktor på byens helt nye poliklinikk. Konrad Monsen klarer å betale de to kronene for legebesøket. Han er en stolt mann som helst vil gjøre opp for seg.

Lørdag 24. november 1928 var det omvisning for pressen i et nytt, lite sykehus i Stavanger. Det er her Randi senere får behandling for det vonde håndleddet sitt.

De frammøtte journalistene fra byens tre aviser la straks merke til navnet over hovedinngangen: *Doktor Dahls klinikk og lægevakt*. Bygget lå i Birkelandsgata 2-4, like sørøst for Stavanger sentrum. Opprinnelig var det oppført i 1890-åra og huset da Frøknene Rings pikeskole. Senere holdt Platous private skole til i lokalene. Våren 1928 startet ombyggingen med tanke på etablering av klinikken.

Overlege og eneier Eyvin Dahl sto for omvisningen. Han kunne presentere en moderne utstyrt klinikk, hvor det tilsynelatende ikke var spart på noe.

Venstre-avisa *Stavanger Aftenblads* utsendte påpekte at etableringen var «...en verdifull hjelp til sykehusnøden».¹

Doktor Dahls klinikk og lægevakt.
Foto: Stavanger byarkiv

Mangel på sykehuskapasitet ble altså slått fast som en realitet. Det fikk stå sin prøve at Venstre satt med makta i byen, sammen med Høyre.

Den medisinsk-tekniske utrustningen imponerte Aftenbladets mann. På operasjonssalene kunne pasientene ligge på svamppliknende puter. Lampene over operasjonsbordet var konstruert slik at legen ikke ble blendet i arbeidet sitt. Det ble ivrig notert da dr. Dahl fortalte at man i behandlingsøyemed også kunne få lett strøm gjennom kroppen og helsebringende høyfjellssol!

Klinikken hadde fast døgnskutinuerlig legevakt og egen sykebil. I første etasje holdt poliklinikken til, i tillegg til røntgenavdeling og laboratorium. Sykesalene var plassert i 2. etasje, mens betjeningen hadde personalrom i 1. etasje. I sidebygningen hadde Dr. Dahl sin private leilighet.

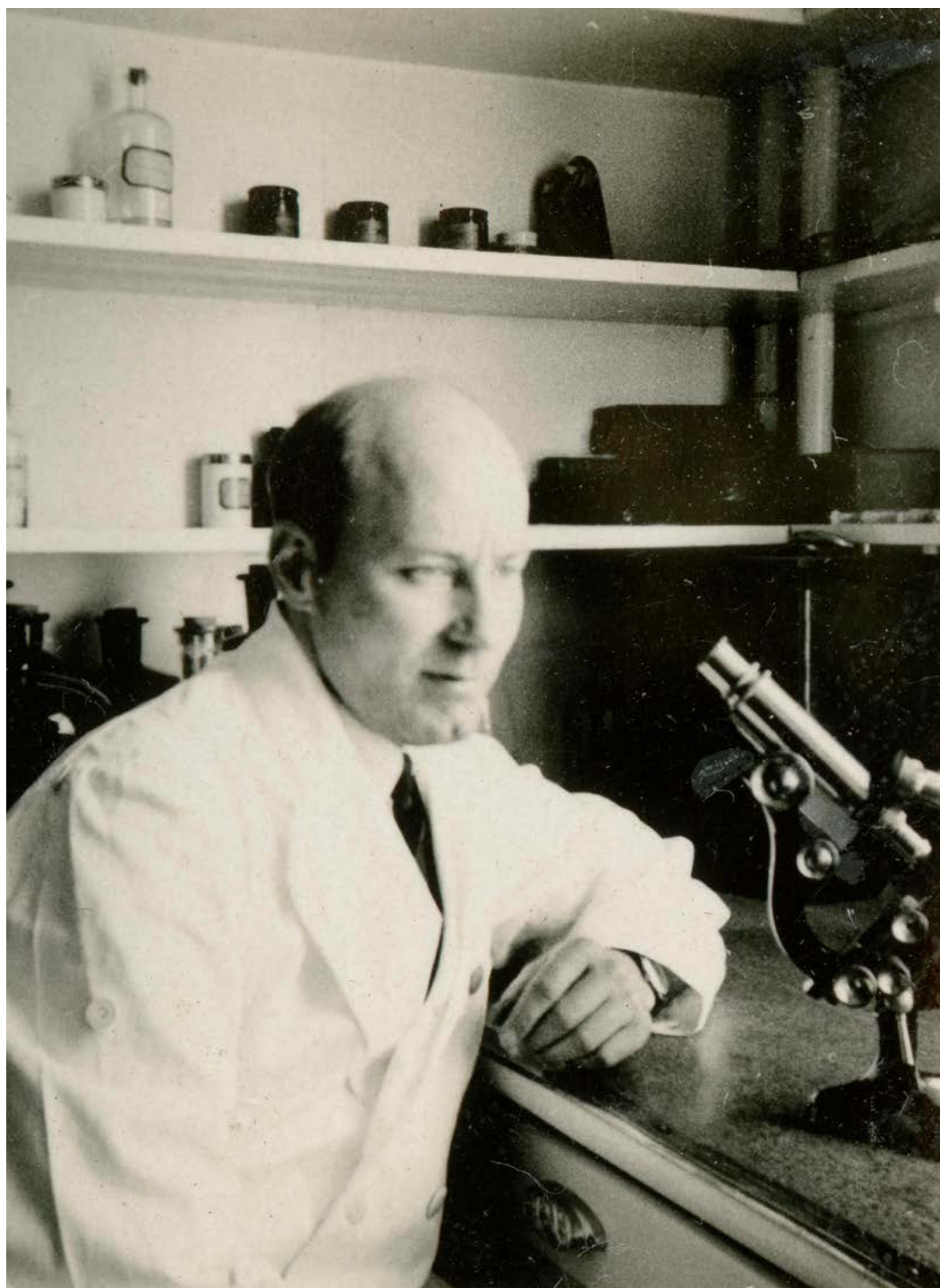
Aftenbladets mann var imponert over det han så, men den største nyheten var at byen fikk en fast, døgnskutinuerlig legevakt. «...et lenge følt savn», het det.²

En liten kuriositet er det at overlegen beklaget seg over at loftet ikke kunne brukes. Brannvesenet gav ikke brukstillatelse, selv om det var høyt under taket og utganger på begge sider. «En uforståelig beslutning», skrev *1ste Mai*, og la til: «...men denne høie visdom kan ikke påankes».³ Det kan ha vært en uttalelse fra den ofte treffsikre Dahl.

1ste Mai slo fast: «Stavanger har fått et nytt sykehus. Stavanger har fra i dag tre sykehus, det kommunale Stavanger sykehus, amtssykehuset Rogaland sykehus og Dr. Dahls klinikk».⁴ Avisa kom også med en klar appell før det forestående kommunevalget: «Det er voldsom sykehusnød i byen. De borgerlige har ikke villet gjøre noen verdens ting for å hjelpe på forholdene. Dr. Dahls klinikk må derfor hilses velkommen».⁵

Legen, velgjøreren, kommunisten

Hvem var den mannen som satset formuen sin på å etablere og drive et privat lite sykehus i landets fjerde største by? *Eyvin Baard Dahl* var født i Tistedalen ved Halden i 1895. Etter fullførte legestudier og sykehuspraksis i Oslo kom han til Stavanger i 1922. Dahl var ansatt ved Stavanger sykehus fra 1922 til 1926. I 1927 ble han spesialist innen kirurgi. Han var privatpraktiserende lege fra da av og fram til 1937, innbefattet perioden han drev Dr. Dahls klinikk. Fra 1937 til

Eyvin Dahl på klinikken. Foto: Stavanger byarkiv

sin død i 1962 var han stadsfysikus (sjef for helsetjenesten) i Stavanger kommune.

Eyvin Dahl kom tidlig med i Arbeiderpartiet. Han hørte til på ytterste venstre fløy i partiet som på 1920-tallet like gjerne kalte seg kommunistisk som sosialistisk. Med sin pågående, til dels provoserende, men folkelige stil ble han tidlig en populær politiker. Hans brennende engasjement for småkårsfolk og arbeiderklassen var drevet fram av en sterk sosialistisk overbevisning. Som ung lot han seg begeistre av Oktoberrevolusjonen. Sovjetunionen så han på som et politisk, sosialt og kulturelt foregangsland. Han var sekretær i «Sovjetunionens Venners Forening» i Stavanger på 1920-tallet, mens tidligere ordfører Adam-Egede Nissen var formann der.

Ved valget 3. desember 1928, bare en uke etter åpningen av klinikken, ble han valgt inn i Stavanger bystyre for første gang. Bare veteranen Johan Gjøstein og Gustav Natvig-Pedersen fikk flere personlige stemmer. Eyvin Dahl var også en glimrende retoriker, noe han fikk god bruk for i sitt virke i *Arbeideravholdslaget Frisinn*. Avholdsmann, ja totalist når det gjaldt rusmidler, hadde han alltid vært. I Frisinn ble han en drivende kraft. I 1930, mens han ennå drev Dr. Dahls klinikk, ble han lagets formann. Han manøvrerte laget i mer venstreradikal retning. Som leder av barnearbeidet gikk han ikke av veien for å oppfordre ungene til å bli «kommunister i ånd og sannhet». ⁶ Slike uttalelser kunne provosere, men i arbeiderfamiliene hadde han nærmest heltestatus. Kombinasjonen *de fattiges talsmann i politikken*, Frisinn-engasjementet og helseprosjektet Dr. Dahls klinikk bidro til det.

Også Arbeiderpartiet klarte Dahl å dreie i venstresosialistisk retning. Han var hovedmannen bak den store oppslutningen om venstrefløyen i Stavanger Arbeiderparti på 1930-tallet. Samarbeid med Norges Kommunistiske Parti (NKP) og kampen mot fascismen sto sentralt. Sterkest støtte i Ap hadde Dahl blant ungdommen, særlig det store Østkantene Arbeiderungdomslag og blant industriarbeiderne.

Bakgrunnen for etableringen

I 1928 hadde Stavanger sykehus for liten kapasitet. Dette gikk særlig utover det polikliniske tilbudet, noe som rammet de fattige mest. Det var riktignok bygget en ny avdeling på det kommunale sykehuset, men den hadde ikke bystyret

funnet penger til å ta i bruk. Både fra Ap, med Dahl i spissen, og fra kommunistene, kom det sterk kritikk mot Høyre og Venstre, som styrte byen. Sykehusnøden vedvarte selv om Rogaland sykehus høsten 1927 flyttet inn i nye lokaler på Våland. Dette var en erstatning for det tidligere amtssykehuset i Bergelandsgata.

Sykehusspørsmålet var en het valgkampsak før kommunevalget i 1928. I en lederartikkel bare to dager før valget 3.12.1928, slo *1ste Mai* på stortromma: «Mens et sykehus til over 3 millioner kroner står ubenyttet, har byen sykehusnød».⁷ Etter åtte år var nybygget fortsatt ikke utstyrt og tatt i bruk.

Høyre hadde ordføreren kontinuerlig i mellomkrigstida, med unntak av fire år. Partiets sterkeste argument i sykehussaken var kommuneøkonomien. Før valget i 1928 la partiets ordførerkandidat Johan Marnburg fram et «regnskap» for den forrige valgperioden. Sparing, gjeldssanering og lav kommunal skatt sto øverst på lista over hva som var oppnådd. Sykehusproblemet ble ikke nevnt av Marnburg, men i Høyres program het det at de ville gjøre noe med saken når den «økonomiske rammen tilsa det».

Eyvin Dahl hadde i en årrekke kritisert sykehusmangelen og hadde eget partilag i ryggen, men det var altså ikke nok. Den utålmodige og entusiastiske helsepolitikeren Dahl hadde vondt av å se at hans nye hjemby lå på bunn blant storbyene når det gjaldt sykehusdekning, men «toppet» statistikken over flest arbeidsledige og fattige.

For Dahl var det eneste riktige at samfunnet tok ansvar for sykehusnøden. Private helseinstitusjoner var ikke hans primærløsning. Han kritiserte også sterkt de mange private barnevernsinstitusjonene som dukket opp på 1920-tallet.

Frustrasjon over et manglende offentlig sykehustilbud var én faktor, mer avgjørende for Dahls beslutning om å starte egen klinikk var nok at han fikk økonomiske ressurser til etableringen. Da faren døde i 1927, fikk han en større arv etter sine foreldre. For arven og oppsparte midler var Eyvin Dahl i stand til å kjøpe bygget, betale for ombygging, innredning og utsmykking.

Utsmykking med sovjetisk inspirasjon

Under åpningen 26. november la journalisten fra *1ste Mai* straks merke til stavangerkunstneren Frank Wathnes ma-

Disse to maleriene av Frank Wathne⁸ er i privat eie. Det øverste har tittelen «Arbeidsulykken». Det nederste er et utsnitt av et motiv med ukjent tittel.

leri. Bildet hadde tittelen «Arbeidsulykken» og motivet var en arbeider som får hånden skadet i en fabrikkvalse. Det var et sterkt bilde, nesten skremmende. Journalisten assosierte det straks med datidens sosialrealistiske kunst i Sovjetunionen. Dette var en periode hvor kulturlivet blomstret i den nye arbeiderstaten. *1ste Mais* utsendte var da heller ikke i tvil, dette var arbeiderklassens sykehus.

I et annet rom hang et bilde av ei mor med et barn på armen, Hun peker mot framtidens land. Det er ikke til å ta feil av, det er det sosialistiske paradiset hun peker mot. Andre bilder forestilte nikotinens og alkoholens farer. Helt i tråd med totalisten Eyvin Dahls sterke overbevisning.

Men det var enda et bilde som gjorde et sterkt inntrykk på de frammøtte da de kom inn i hallen. Det viste en lege i arbeid med en pasient, mens kvakksalveren lurte i bakgrunnen. I en anmeldelse av Wathnes kunst skrev signaturen «C.S.O» at bildet viste «...den gamle vise lægen som river den syke like ut av dødens jernhårde favntak og holder den «kloke kone» borte med bred og fri hånd».^{8 9}

Overlegen nevnte kanskje i forbifarten at han selv kunne vært modell. Men legen på bildet hadde et kraftig skjegg, så likheten var ikke slående. Dahl var noen år senere spøkefullt frampå med at han ville la skjegget gro. Dette motsatte kona Marie seg med bestemthet.¹⁰ Dahl framsto derfor slik han hadde gjort siden han var tretti: Skallet og glattbarbert.

Det hører med til historien om utsmykkingen at Dahl var norsk delegat ved den store markeringen av tiårsjubiléet for Oktoberrevolusjonen i Sovjetunionen i 1927. Da Adam Egede-Nissen meldte forfall til den norske delegasjonen fra «Internasjonal Røde Hjælp», fikk Dahl hans plass. Dahl så det som en stor ære at Egede-Nissen, hans store politiske forbilde, viste ham denne gesten.

Den norske delegaten var mektig imponert over kunsten han ble presentert i Sovjetunionen under besøket. Han var selv en ganske flink tegner og laget skisser av bilder han så og tok disse med hjem til Stavanger. Her presenterte han skissene for Frank Wathne, som laget flere bilder for klinikken med disse som utgangspunkt.¹¹

I tillegg til Frank Wathne hadde klinikken arbeider av kjente Stavanger-kunstnere som Gunnar Niels Hansson, Thoralf Gjesdal, Erik Haugland og Erik Steine.

1ste Mai og Stavanger Aftenblad var fulle av lovord om den flotte utsmykningen og kunsten. Stavangeren skrev på sin side med dårlig skjult sarkasme at kommunistene Lenin, Rosa Luxemburg og Karl Liebknecht selvsagt hadde fått portretter utstilt i den nye klinikken. De var jo eierens forbilder, het det.

Arbeiderklassens sykehus

I perioden 1. juli 1930 til 24. mars 1931 var det innregistrert 850 pasienter ved klinikkens poliklinikk. Undersøkelsen nedenfor omfatter pasientdata for perioden 1.7.-6.8.1930 og omfatter 177 personer.¹²

Sykejournalen viser at de 177 fikk utført 477 konsultasjoner. Midt i ferietida hadde altså poliklinikken besøk av 13 pasienter i gjennomsnitt hver dag. Av de 177 var 56 eller 31,6 prosent i alderen 0-15 år. Kjønnfordelingen var 66,1 prosent menn og 33,9 prosent kvinner.

De yrkesaktive fordelte seg slik:

Yrke	Antall yrkesaktive pasienter	Andel i prosent	Yrkesfordeling Stavanger 1930 prosent ¹³
Arbeidere	68	86,1	53,0
Funksjonærer/næringsdrivende	11	13,9	47,0
Sum	79	100,0	100,0

Av de 79 som er oppført med lønnet arbeid var 68 eller 86,1 prosent arbeidere.

77 av 120 pasienter med oppgitt adresse i Stavanger bodde i valgkretsene Nylund og Bethania. 64,1 prosent kom altså fra det som i 2017 i grove trekk omfatter Storhaug bydel. 23 pasienter eller 19,2 prosent kom fra Bethel valgkrets, som dekker blant annet Straen-/Kampen-området. Turnhallen krets, det vil si hovedsakelig Våland-/Eiganesområdet, rekrutterte 20 pasienter eller 16,7 prosent.

83,3 prosent av pasientene kom fra bydeler med høyest andel arbeidere, særlig fra Stavanger øst og Straen-/Kampen-området.

Hvorfor kom de?

I tillegg til vanlige diagnoser som influensa og luftveisinfeksjoner viser journalen mange tilfeller av yrkesskader. Her er noen utdrag: Mann (37): *Venstre fot klemt mellom presse og golvet.* Kvinne (63): *Murstein over fingeren.* Mann (35): *Splint i øyet ved sliping.* Mann (28): *Falt ned i lasterommet på D/S Tungenes.* Mann (37): *Fikk en vaier rundt høyre fot.*

I sju tilfeller hadde sjømenn skadet seg under arbeid om bord på skip. Barn hadde ofte fått kuttskader under lek. Ei jente på 11 år fikk dette i journalen: «En hund (schäfer) bet et stykke av skjørtet. Derpå et lite stykke av låret.»

I funksjonærgruppa finner vi noen av de mest spektakulære tilfellene: *Blomsterhandleren* ble innlagt for «religiøse skruplerier». *Musikeren* ble behandlet for «delirium tremens» etter lang tids drukkenskap *Disponent «Olsen»* ble behandlet for en skade i beinet. Han hadde pådratt seg skaden under en slåsskamp i beruset tilstand, da «han fikk motstanderen over seg». Den litt sarte *læreren* som kom til «øyeblikkelig hjelp»¹⁴ fikk journalført: «Fikk tette frysninger i aften. Har badet meget i dag og været kald.»¹⁵

Nedleggelsen

Allerede ved årsskiftet 1930-31 var det klart at det gikk mot nedleggelse av klinikken. Den var godt besøkt, men Trygdekassen¹⁶ krevde at dets medlemmer skulle behandles ved byens offentlige sykehus. Klinikken skulle ta imot pasienter det ikke var plass til der. Ved sykehusutvidelsen ville det ikke bli mange trygdekassepasienter.¹⁷

Dahl innrømmet også at det var krevende å drive klinikken i tillegg til sin private praksis. I tillegg kom hans engasjement i Frisinn og tunge politiske verv. Familiesituasjonen var også endret. Han hadde nettopp giftet seg for andre gang og skulle bli far for første gang. Selv om han hadde en voldsom arbeidskapasitet, innså han kanskje at den totale situasjonen tilsa en styrt avvikling av driften.

Tidlig i 1931 var det snakk om at Metodistkirken skulle overta og drive klinikken.¹⁸ Metodistkirken resonnererte imidlertid på samme måte som Dahl selv: Da det gikk mot åpning av den nye avdelingen på Stavanger sykehus, var det ikke lenger noen sykehusnød i Stavanger. Oslo og Bergen har sykehusmangel, men ikke Stavanger, hevdet Metodistkirkens folk.

Etter at forhandlingene med Metodistkirken ikke førte fram, sa Dahl at han ville selge bygget når et akseptabelt bud forelå. Det endte med at han byttet eiendommen i Birkelandsgata med en villa i Admiral Cruys gate. Det økonomiske tapet ved nedleggelsen var sterkt følbart, men ikke ruinerende for Dahl.

Torborg Egeland, kontordame

Sigrund Olsen, oversøster

Ellen Foss, søster

Noen av de ansatte ved Dr. Dahls
klinik. Foto: Stavanger byarkiv

27. desember 1931 åpnet den nye avdelingen på Stavanger sykehus. Aftenbladet konstaterte at sykehusnøden i Stavanger var «...avhjulpet for lange tider framover.»

I tillegg til at pasientgrunnlaget for klinikken skrumpet inn, sto heller ikke driftsinntektene i forhold til investerings- og driftskostnadene. Dahl lønnet selvsagt sine folk etter tariff, og klinikken var på ingen måte underbemannet. Idealisten ville drive på et høyt faglig nivå, men også bidra til å hjelpe arbeidsløsheten.

Det er uklart hvor store inntekter driften gav, men i sykejournalen framgår det at omtrent halvparten av pasientene på poliklinikken var trygdekassepasienter. For disse ble det sendt refusjonskrav. For den andre halvparten ble det krevd egenbetaling. Noen ganger er det gjort merknader i journalen som viser at pasienten fikk betalingsutsettelse. I sjeldnere tilfeller står det «får ikke noget», for eksempel personer som var reist fra byen eller som ikke hadde penger. Noen ganger er det ikke oppført honorar i det hele tatt, eller har merknad «forsorgen». Vi kan trolig regne med at de aller fleste betalte for konsultasjonene, men at noen uten betalingsevne, slapp å betale honorar.

Molli Eie, som selv var ansatt ved klinikken, sa det slik mange år etterpå: «Dahl hadde regnet med at han i hvert fall skulle tjene noe på poliklinikken eller 'øyeblikkelig hjelp', som vi kalte den.»¹⁹

John Reinertsen var pasient på klinikken etter å ha fått en jerndør på foten. Han sa dette: «Det manglet ikke på pasienter på klinikken, svært mange hadde ikke penger å betale for seg og da Kretssykekassen nektet å refundere penger for behandlingen ble økonomien etter hvert svært dårlig, Dr. Dahl fikk heller ikke støtte fra Stavanger kommune og da måtte det gå galt».²⁰

Økt offentlig sykehuskapasitet var hovedårsaken til nedleggelsen av klinikken. Dahl hadde så å si oppnådd det som var hovedhensikten, nemlig å skaffe byens arbeiderklasse et skikkelig sykehus tilbud inntil det offentlige selv kunne tilby dette.

Eyvin Dahl etter avviklingen

Etter avviklingen av klinikken fortsatte Eyvin Dahl med privat praksis i Brødregata 20. Hans store prosjekt stoppet opp, og det økonomiske tapet var sviende. Men aktivitetsni-

vået bar ikke preg av å tilhøre en ruinert og kraftløs mann. Bortfallet av administrativt arbeid på klinikken frigjorde tid til et enda større engasjement som politiker. Få måneder etter nedleggelsen var han dessuten på en flere ukers reise til Sovjetunionen.

Ved kommunevalgene på 1930-tallet fortsatte han å være en av de store stemmesankerne for Ap. Han konkurrerte med sin legekollega Sven Oftedal om å få flest personlige stemmer. I 1937 toppet Dahl denne lista. Dette sier mye om Dahls popularitet i ei tid der han ivret for samarbeid med byens lille kommunistparti og forsvarte Moskva-prosessene i Sovjetunionen.

Fram til 1940 representerte han Ap, men i 1945 meldte han overgang til NKP. Han hadde da gitt opp å radikaliserer Ap innenfra. Ved stortingsvalget samme år manglet han mindre enn 50 stemmer på å bli valgt for NKP, etter en valgthriller der partiet og Dahl trolig ble frarøvet mandatet på grunn av en alvorlig valgteknisk feil.

I tillegg til politikken og legegjerningen var historie, spesielt slektsgransking hans store beskjeftigelse, og han gav ut en rekke artikler om dette temaet.

Dahls forble NKPs lokale frontfigur, støttet kommunismen som ideologi og fortsatte sitt engasjement for Sovjetunionen livet ut. Han døde på en reise til Øst-Berlin i 1962.

Som erkjennelse for innsatsen for Stavanger by, fikk han i 1973 en gate oppnevnt etter seg: *Dr. Eyvin Dahls gate*.

Oppsummering

Dr. Dahls klinikk og lægevakt ble etablert og drevet av Eyvin Dahl i perioden 1928-31. Prosjektet var dristig, men var båret fram av et altoverskyggende engasjement for de fattige og arbeiderklassen i Stavanger. Klinikken var på mange måter et «mønsterbruk» og dekket et stort behov som et lite sykehus for arbeiderklassen. Byen hadde sykehusnød og manglet en poliklinikk, noe som særlig rammet småkårsfolk. Klinikken måtte legges ned etter to og et halvt år. Inntektene sviktet fordi Trygdekassen ville ha pasientene over til byens sykehus. I 1931 åpnet en ny avdeling der, da også med poliklinikk for øyeblikkelig hjelp. Utvidelsen av Stavanger sykehus var hovedårsaken til nedleggelsen av Dr. Dahls klinikk. Sykehusnøden var ikke lenger en realitet.

Dahl gikk på et kraftig økonomisk tap ved nedleggelsen,

men det er vanskelig å se at det satte ham tilbake faglig og karrieremessig. Avviklingen la heller ingen demper på det politiske engasjementet, snarere tvert imot. Prosjektet *Dr. Dahls klinikk* kom til å bli stående som et unikt tiltak og ett av mange store sosialpolitiske initiativ fra en av Stavangers største personligheter gjennom fire tiår: *Legen, velgjøreren og kommunisten Eyvin Dahl*.

Litteratur og kilder:

- Arntsen, Jan Magne (2014). *Valgskandalen som trolig frarøvet NKP et stortingsmandat i 1945*. Artikkel i Arbeidernes historielag i Rogaland. Årbok 2014.
- Borghammer, Gottfred (1986). *Folk og forhold i gamle Stavanger*. Stavanger.
- Borghammer, Gottfred (1991) *Vekslende kår i unge år*. Stavanger.
- Roalkvam, Gunnar (1997): *Drømmen om en ny kultur. Historien om Arbeideravholdslaget Frisinn*. Stavanger.
- Rogaland distrikt av Norges Kommunistiske Parti og Stavanger Kommunistiske Parti (1962): *Minneskrift. Stadsfysikus Eyvin Dahls siste taler og kåserier*. Stavanger.
- Sivertsen, Halvor (1986): *Dr. Dahls klinikk. Arbeidernes Historielag i Rogaland. Årbok 1986*.
- Stavanger Aftenblad*, 1ste Mai og Stavangeren 1928-1931,
- Øidne, Gabriel (1988) «*Stavanger i valg*» i Danielsen, Rolf (red.). *Stavanger mellom sild og olje*, bd. 1.

Noter

- 1 *Stavanger Aftenblad* 26.11.1928.
- 2 Ibid.
- 3 *1ste Mai* 26.11.1928.
- 4 Ibid.
- 5 Ibid.
- 6 Borghammer: 15.
- 7 *Stavanger Aftenblad* 1.12.1928.
- 8 *Stavanger Aftenblad* 26.11.1928.
- 9 Bildene «Arbeidsulykken» og av lege med pasient er benyttet med tillatelse av Eilif Dahl og Mette Meitz Dahl.
- 10 Opplyst av Eilif Dahl.
- 11 Opplyst av Mette Meitz Dahl og Eilif Dahl.
- 12 Informasjonen er hentet fra Sykejournal for Dr. Dahls klinikk fra 1.7.1930 til 24.3.1931.
- 13 Yrkesfordelingen fra 1930 er hentet fra Øidne, 1988.
- 14 De ansatte benyttet denne betegnelsen.
- 15 Opplysningene er hentet fra Sykejournal for Dr. Dahls klinikk.
- 16 Navnet ble endret fra «Kretssykekasse» til «Trygdekasse» i 1930.
- 17 Dahl bekreftet dette i *Stavanger Aftenblad* 27.1.1931.
- 18 *Stavanger Aftenblad* 27.1.1931.
- 19 Sivertsen: 34.
- 20 Ibid.

Vedlegg: Personalet ved Dr. Dahls klinikk

Oversøster Kirsten Søvde laget denne personaloversikten for Dr. Dahls klinikk.¹

Eyvin Dahl, overlege

Kjell S. Krüger, assistentlege

Trygve Rød, assistentlege

Kirsten Søvde, oversøster

Søster: Sigrun Olsen, Jenny Pettersen, Haldis Halvorsen, Inger Bærekvam, Bertha Kvaløy.

Ass. søster: Dorrit Johnsen, Ingrid Johnsen, Ruth Drechsler, Arnvid Hindal, Gunvor Fredriksen, Ellen Foss, Malli Tjensvoll, Beth Tårland.

Kjøkkenbestyrerinne: Helga Digernes. Kjøkkenpike:

Molli Liberg og Asta Liberg.

Gangpike: Tordis Halvorsen og Laura Gundersen.

Vaskeripike: Tordis Skiftun, Hjørdis Gaupås og Jenny Lie

Kontordame: Torborg Egeland

Portner: Otto Engelsgerd

Portør: Andreas Liberg

Sykeoppasser: Harald Haaland

Totalt 29 personer.

To andre assistentleger var ansatt fra starten, Gottfred Meyer og Gustav Aamli. En rekke andre personer var ansatt i kortere eller lengre perioder.

*

Note

- ¹ Personaloversikten er tatt inn i oversøster Kirsten Søvdes fotoalbum for Dr. Dahls klinikk. Stavangert byarkiv.

X

NA/A d 9844

KARSTEN
ROEDDER

KNUS IKKE EN ELENDIG I PORTEN

ROMAN

GYLDENDAL NORSK FORLAG

KIAN REME

FATTIGDOM I STAVANGER – DA OG NÅ

Refleksjoner med utgangspunkt i Karsten Røedders roman fra 1937: «Knus ikke en elendig i porten».

I denne artikkelen skal vi se nærmere på to tidsbilder: Fattigdommen i årene før 1917 og fattigdommen i årene før 2017.

Karsten Røedders roman henter tittelen fra Salomos Ordspråk kapittel 22, vers 22, som i dagens språkdrakt lyder «*Ran ikke en fattig fordi han er fattig, knus ikke den hjelpeløse i retten.*» Byporten var stedet for rettsoppgjør i det gamle Jerusalem, og både Ordspråkene og hos mange av profetene avsløres det og kritiseres at rikfolk og herskere ikke lot retten gjelde for fattigfolk.

Karsten Røedders by var ikke Stavanger. Stavanger by var klassesdelt. Røedders by var Varmen, arbeiderstrøkene på Stavangers østkant. «Byporten» hans var Verksgata og Ladegårdsveien og Vågen, der både han selv og hovedpersonen i boka blir tatt utenfor Victoria Hotell av byens mektige og sendt til anstalten på Lindøy.

Karsten Rødder og Varmen

Sankthans i 1901 ble Karsten Rødder døpt i St Petri kirke. Han kom fra en typisk arbeiderfamilie fra Varmen, og var vel verken bedre eller verre stilt enn andre barn i arbeiderklassen på den tida.

Familien var ved første øyekast svært mobil. Han ble født i Nedre Dalgate, og bodde i Nymansveien, Pedersgata, Nedstrandsgata, Nedre Banegate og tilbake til Pedersgata allerede som tolvåring. Mobiliteten var altså begrenset til industri- og arbeiderklassestrøket på Storhaug. Da han var blitt 15 år stakk han til sjøs og bosatte seg senere i New York der han mange år senere ble redaktør for Nordisk Tidende.

Smussomslaget på den første utgaven av «Knus ikke en elendig i porten», 1937. Foto: Nasjonalbiblioteket.

I 1937 ga han ut sin eneste roman og da var skrivemåten av etternavnet endret til Roedder.¹ Han døde i 1987.

«Varmen» var aldri et offisielt navn verken på en bydel eller et bydelsområde. Men det lever på folkemunne. Historikere mener at begrepet sannsynligvis er knyttet til Stavanger Jernstøperi. Støperiet lå høyt og godt synlig i terrenget. Røyken og gnistene som strømmet ut av skorsteinene var godt synlig og kan ha gitt navnet «Varmen» på området. Her var det en tett konsentrasjon av store industribedrifter, – og mellom disse bodde arbeiderfamiliene.

Jakob Marl og Visslebyen

Roedder gir Varmen et annet navn i boka: «Visslebyen». Han beskriver oppveksten til Jakob Marl og gir et realistisk, levende og i stor grad selvbiografisk innblikk i livet til en arbeiderfamilie fra Varmen. Lille Jakob er seks år og vokser opp sammen med sin mor. Faren er i Amerika allerede før Jakob ble født. Han kommer hjem og beskrives som kjærlighetsløs, fjern og drikkfeldig. Med faren i huset blir det mindre plass til den lille gutten i det lille hjemmet.

Jakob er skoleflink, særlig i stilskriving. Han har talent, men er så ustadig. Moren er religiøs og Jakob ber hver kveld sitt «Gud bevare». Faren slipper aller nådigst til i bevarelisten. Etter hvert som han vokser til, sklir Jakob ut i dårlig selskap, med småtyverier og nasking som til slutt fører til at lovens lange arm tar tak i ham. Han havner på Lindøy.

Roedder gir en sterk beskrivelse av forholdene i denne forbedringsanstalten, og han vet hva han snakker om. Karsten Rødder var selv på Lindøy. I boka slipper Jakob Marl ut etter et par år og blir konfirmert i St Johannes – helt parallelt med forfatteren. Etter en periode i industrien tar Jakob hyre – og mer får vi ikke vite om Jakob Marl.

Boka gjorde et sterkt inntrykk i Stavanger da den kom ut i 1937 – tyve år etter at forfatteren selv stakk til sjøs. Den sosialrealistiske framstillingen er verken politisk eller moralsk, men er ganske enkelt en direkte og nøktern beskrivelse av levekårene i Norges viktigste fabrikkby, som i datiden ofte ble sammenlignet med Manchester og Liverpool.

Hermetikk, fattigdom og krig

Hermetikkindustrien skapte mange arbeidsplasser i byen. Halvdelen ble besatt av kvinner. Ofte tok de med seg un-

gene sine slik at de også kunne tjene seg noen øre ekstra og hjelpe på familiens økonomi. Lønningene kvinnene fikk lå alltid lavere enn mennenes – selv om det var det samme arbeidet de utførte.

Freden etter 1. verdenskrig skapte krise for byens hermetikkindustri med 8000 ansatte. Lønningene sank, og fra juli til september 1920 streiket 2000 hermetikkarbeidere i Stavanger i protest mot dette. Presset mot å finne opp mer effektive maskiner økte, og arbeidere mistet jobben. Mange arbeidere måtte henvende seg til ekspedisjonsbestyreren på forsorgskontoret, Sara Berge, får å få økonomisk nødhjelp, og den hjelpen var verken til å leve eller dø av, sa arbeiderne. Maskinen som hadde tatt arbeidet fra dem kalte de for «Sarapresså».

Før vi beveger oss inn i fattigdommen i vår egen tid, må vi fastslå at det er en avgjørende og viktig forskjell mellom 1917 og 2017: På disse årene er masse-fattigdommen i Norge utslettet.

I hele Europa var massefattigdom det normale tidlig på 1900-tallet. Den voksende arbeiderklassen var industrialiseringens tvillingbror. Kapitalistene, handelsmennene og embetsmennene var den herskende klasse, der vanlige arbeidsfolk måtte ta til takke med luselønn og elendige boforhold. I Stavanger skjedde industrireisningen svært raskt, og klassemotsetningene ble tilsvarende svært skarpe. Sild og hermetikk ga byen bein å stå på, og krigen var slett ingen ulempe for den nye industrien. Men rikdommen for de få forsterket klassesamfunnet.

I tida før 1910 var det etablert 18 hermetikkfabrikker i Varmen, med tyngdepunkt i kystsonen fra Banavigå til Lervig. Fram til 1920 økte antallet til 49. Industripreget ble ytterligere forsterket med mange fabrikker og verksteder som produserte varer og maskiner til hermetikkindustrien: Blikkemballasje, sardinnøkler, gummipakninger, etiketter og trekasser. (Kilde: Sørfylket.no)

Varmen ble preget av fabrikker og enkle bolighus om hverandre. Rimelige lån bidro til at mange arbeidere i Stavanger var i stand til å bygge seg tomannsboliger etter 1905. Stavanger skilte seg ut fra andre norske byer på denne tiden ved at hver tredje arbeider bodde i eget hus der den ene etasjen ble leid ut. Men mange arbeiderfamilier måtte ta til takke med å bo i fuktige kjellerleiligheter. Ca. 20% av byens

Annonse for bokutgivelsen i 1. Mai, 06.11.1937

befolkning levde av en inntekt som ikke ga dem skikkelig livberging. De sultet rett og slett. (Kilde: Gunnar Skadberg)

Fortsatt fattigdom

I vår egen tid er massefattigdommen utryddet. Barnedødeligheten i Norge er blant de laveste i verden, og gjennomsnittlig levealder har økt med mer enn 25 år de siste hundre årene – først og fremst fordi massefattigdommen er utryddet.

Den viktigste årsaken til at massefattigdommen ble nedkjempet er organiseringen av arbeiderklassen. Fagbevegelsen bygde seg opp skritt for skritt og stilte krav om anstendige lønninger, kortere arbeidsdager – kort sagt orden og anstendighet i arbeidslivet. Arbeiderbevegelsens politiske innsats var avgjørende for å sikre bedre fordeling og et lovverk som begrenset og hindret kapitalistenes rå utnyttelse av arbeiderne, barnarbeid og rettsløshet.

Samtidig ble det etablert nye sosiale ordninger: Ferie, folketrygd og alderspensjon, sosialhjelp til erstatning av den uverdige forsorgen.

På tross av dette: Fattigdom er fortsatt en utfordring. På 1960- og 70-tallet bar de nye sosionomene på en visjon om et samfunn uten fattigdom. Nå som massefattigdommen var utryddet trengte vi sosionomer som kunne veilede og bistå de få som fortsatt satt igjen i hengemyra. De trodde at fattigdommen om kort tid ville være helt utryddet.

Jesus sa en gang til sine disipler at de fattige alltid ville være blant oss. Han fikk dessverre rett, ikke bare som en beskrivelse av vår verden globalt, men også lokalt, også i Stavanger i 2017.

Hva skyldes denne moderne fattigdommen?

«12 000 fattige i Stavanger»

I 2013 lanserte Stavanger Aftenblad en serie om den moderne fattigdommen. – *Det finnes 12.000 fattige i Stavanger. Mens politikerne diskuterte, la 1600 fattige barn seg til å sove i Stavanger i kveld.* (24 april 2013)

Truls Nordahl fra NAV delte sine bekymringer angående fattige i Stavanger.

– En ting som er spesielt med Stavanger og som kanskje gjør det verre, er at Stavanger har antakeligvis det mest spesialiserte arbeidsmarkedet i landet. Kompetansekravene

Gymnastikksalen på Stavanger
skolehjem på Lindøy i 1914.
Foto: C. Jacobsen / Stavanger
byarkiv

her er annerledes enn her resten av landet, og derfor er det så viktig at folk får seg utdanning og et fagbrev, sa Nordahl.

Moderne fattigdom handler først og fremst om fire grupper:

- Arbeidsledige ungdommer som ikke kommer seg gjennom skoleløpet.
- Innvandrerfamilier som ikke mestrer norsk godt nok.
- Enslige forsørgere.
- Sosialklienter som sliter med rus eller psykiatriske problemer.

Karsten Rødders fattigdom i 1917 var mer total: Så godt som hele befolkningen i Varmen levde i fattigdom, ikke bare de 20% som sultet. I 2017 snakker vi om en relativ fattigdom: Mindretallet har en så lav inntekt at de ikke fullt ut kan delta i samfunnslivet. Velferdssamfunnet har utjevnet levekår på mange områder. Fellesskolen med rett til utdanning til og med videregående nivå er slikt som Karsten Rødders nabolag bare kunne drømme om. Det samme gjelder for sykehus, der alle uavhengig av inntekt har den samme rett og anledning til de mest avanserte medisinske inngrep og nyvinninger. Velferdssamfunnet har knust fattigdommen på disse og andre sentrale områder.

Men rest-fattigdommen er det verre å få bukt med.

De fire gruppene som i dag sliter med den relative fattigdommen bor dårligere enn andre. Barn og unge opplever sosialt utenforskap når flertallet kan ta seg råd til dyre klær, fritidsaktiviteter som koster, reiser og ferier. Fattigdommen har også en sterk tendens til å gå i arv.

Store forskjeller og ulikhet

I oppgangsårene fram til 2014 økte gapet mellom fattig og rik i Stavanger. Fram til 2009 hadde Rogaland og Vest-Agder den største inntektsveksten – samtidig som 7% av husholdningene hadde en samlet inntekt på under 150 000 kroner.

Etter oljekrisen har Stavanger og Sandnes gått fra posisjonen som storbyregionen med den laveste ledigheten til den høyeste. Flere skyves ut, flere blir værende uten arbeid. Flere havner i fattigdomsfellen.

I en oversikt Statistisk sentralbyrå (SSB) laget for Aftenbladet i 2011, kommer det frem at ulikheten mellom de rikeste og de fattigste var større i Stavanger enn i noen av

VEIER INN I FATTIGDOMMEN

Fattigdomsforskeren peker på veiene inn i fattigdom i vår tid:

1. Utstøtt og utestengt arbeider: De det ikke er plass til i arbeidslivet.
2. Deklassert borger: De som har falt ned på velferdsstigen.
3. Husmorruta: De som har gått hjemme og stelt hus og hjem, men skiller seg og dermed blir alene.
4. Overgang: Fattigdom kan oppstå i en overgangssituasjon, flytting eller sykdom.
5. Traumatisering: De som har vært utsatt for ulike traumer og overgrep.
6. Diffuse helseplager: Gjør dem for syke til å jobbe, men for friske til å få uføretrygd.
7. Tilpasningsvansker: Problemer med å tilpasse seg arbeidslivet.
8. Opprør og antimaterialisme. En svært liten gruppe ser det ikke som livets mening å jobbe.

de andre norske storbyene – utenom Oslo. Gapet har vært relativt jevnt siden 2004. – Hvis en sammenligner med andre byer, ser en at inntektsulikheten i Stavanger er ganske høy. Byen er også preget av et høyt inntektsnivå sammenlignet med andre steder i landet, og det har vært en veldig sterk inntekstvekst i Rogaland de siste årene, sier Mads Ivar Kirkeberg, seniorrådgiver i seksjon for inntekts- og lønnsstatistikk i Statistisk sentralbyrå.

– Med alle tiltakene som gjøres for å bedre vilkårene for folk. Hvorfor blir det ikke færre fattige?

– Årsakene til dette er sammensatte, men demografiske endringer forklarer mye. Det har vært et jevnt tilslag i bunnen av inntektsfordelingen, hovedsakelig av nyankomne innvandrere til Norge. Vi ser at de fattige i økende grad utgjøres av personer med innvandrerbakgrunn og som har dårlig tilknytning til arbeidslivet, sa Kirkeberg til Aftenbladet i 2011.

I 2017 opplever Stavangerområdet en langt større ledig-

het. Paradoksalt nok bidrar kanskje det til at ulikhetene mellom inntektsgrupper har jevnet seg ut – samtidig som flere blir fattige.

Professor og fattigdomsforsker ved Høgskolen i Bergen, Kjell Underlid, understreker at et fattig mindretall opplever økt risiko for stigmatisering. – Formelt har alle mennesker i Norge like muligheter, men hvis man ikke kan utnytte mulighetene vil det være knyttet skam og stigma til det. Det er ikke lett å være fattig i et søkkrikt samfunn. Den som er fattig i Norge i dag er den som har så små økonomiske midler at han ikke er i stand til å ta del i de goder som ellers blir oppfattet som attraktive. Det gjør at man blir ekskludert og utelukket fra den normale livsstilen, sier fattigdomsforskeren (Aftenbladet 2011).

Kampen mot fattigdom – veien videre

Det er vanskelig å forestille seg hvordan det var å leve på Stavangers østkant for hundre år siden. Selv om det fortsatt er levekårsforskjeller som gjenspeiler historien om Varmen som de fattiges bydel, ser vi i dag at mindretallsfattigdommen er jevnere fordelt. Noen av levekårssonene på Storhaug scorer høyt, andre ganske lavt. Varmen har også i stor grad skapt en stolthet, en tilhørighet og identitet som er sterkere enn i andre bydeler. De store seirene i kampen mot massefattigdommen har satt sine gode spor.

Karsten Roedders bok vakte oppsikt da den kom i 1937. Kanskje noe av det mest oppsiktsvekkende var fraværet av agitasjon, fraværet av politisk analyse. Boka lar analysene ligge og går dypere. Streikene får ingen annen karakteristikk enn at de skapte uro og usikkerhet: Ville arbeidernes kamp for bedre kår gjøre at livet ble verre eller bedre? Her handler det om hvordan fattiggutten Jakob Marl vokser til og lever sitt liv i «Visslebyen». Om hvordan han dras mellom skrivetalentet – og fristelsen til å ta det som bød seg, selv om det var på kanten av loven. Om hvordan han møtte «byporten» – der fattige gutter fort havnet i uføre og ble bortgjemt til et vanskelig liv på Lindøy.

På 1990-tallet ledet jeg den nystartede Kirkens bymisjon, og møtte den moderne fattigdommen på nært hold. På 2000-tallet var jeg leder for Stavanger Arbeiderparti. Vi arbeidet politisk for å få på plass en handlingsplan mot

FATTIGE I STAVANGER

I Norge finnes ikke absolutt fattigdom, bare relativ fattigdom. Det vil si at noen har mindre enn andre og opplever seg selv som fattige.

I 2008 var 8,7 prosent av befolkningen fattige (etter 60 prosent av EU-skala) i Stavanger. Flest fattige var det i Sentrum levekårssone. Der var hele 20,6 prosent fattige.

I 2010 var det 3158 personer som mottok sosialhjelp i Stavanger.

I 2008 var det 1307 uføre i Stavanger.

I mai 2011 var det 1291 arbeidsløse i Stavanger.

I mai i 2011 kostet en leilighet på 80 m² 41.400 kroner per kvadratmeter. Det var dyrest i landet.

En enebolig kostet 32.100 per kvadratmeter. Det er nest dyrest, etter Oslo.

Det er færre fattige i Stavanger enn i de andre storbyområdene i landet. Medianinntekten i Stavanger har økt mest av de store byene siden 1994. Medianinntekten i Stavanger økte med 34 prosent i perioden 2000 til 2008.

Stavanger har størst inntektsforskjell i landet etter Oslo.

Kilder: SSB, Levekårsundersøkelsen for Stavanger 2010, Stavangerstatistikken

fattigdom som særlig fokuserte på barns oppvekstsvilkår, og der sosionomen Cecilie Omre var den sterkeste pådriveren.

I dag arbeider jeg som leder av Dialogsenteret, der vi stadig møter fattigdommen og stigmatiseringen av nye landsmenn.

Og jeg spør meg selv: Hvordan ville Karsten Roedder reagert på dagens fattigdom i Stavanger? Ville han blåst av den og sett på den som gode kår – sammenlignet med det han kom fra? Eller ville han gjenkjent den relative fattigdommen?

Hvordan går vi videre etter 2017? Hvordan kan vi stoppe

uverdigheten i at kanskje opptil to tusen barn i Stavanger havner utenfor fellesskapet?

Jesus sa at de fattige alltid ville være blant oss. Men både han og de gammeltestamentlige profetene refset samtidig dem som opprettholdt fattigdommen, som knuste de elendige i byporten. Veiene ut av fattigdommen både globalt og lokalt finnes, selv om de kan være vanskelige å oppdage. Utfordringen for oss alle er at vi hele tiden må lete etter veiene ut av fattigdom. Karsten Roedders bok og fortellingen om Jakob Marl er en sterk inspirasjon til det.

Note

¹ Av denne grunn brukes begge varianter av navnet.

Kilder

Andersen, A. M., Henriksen, E. Storhaug bydelsavis, september 2016
Rosland, R. (1995). Sølvberget på godt og vondt. Stavanger: Eget forlag
Skadberg, G. A. (2005). Fattig-Stavanger. Stavanger: Dreyer bok
Stavanger Aftenblad 25. august 2011
Stavanger Aftenblad 24 april 2013
Stavanger kommune. Strategiplan for folkehelsearbeid 2013 - 2029
Stavanger-statistikken. Levekårsundersøkelsen 2010
Sørfylket.no (2015) Kruttet kom fra samfunnets ukrutt
https://no.wikipedia.org/wiki/Karsten_Roedder

PROTOKOLL FRA ÅRSMØTET I BYHISTORISK FORENING STAVANGER 2016

AVHOLDT ONSDAG 23. FEBRUAR 2017 PÅ ARKEOLOGISK MUSEUM.

Foreningens leder, Harald Sig. Pedersen ønsket de frammøtte medlemmene velkommen. Styreleder gikk gjennom papirene som var sendt som e-post, lagt ut på hjemmesiden eller sendt som vanlig post i forkant av årsmøtet.

Det var ingen merknader til innkallingen og møtet ble dermed erklært for lovlig satt. Dagsorden ble presentert og godkjent.

1. Konstituering.

Til møteleder ble valgt: *Harald Sig. Pedersen*

Til referent ble valgt: *Henning Hilde.*

Til signering av protokoll ble valgt: Sjur Lærdal og Henning Roland Petersen.

2. Behandling av styrets beretning for 2016.

Møteleder gikk gjennom beretningen.

Vedtak:

Årsberetningen ble enstemmig godkjent.

3. Behandling av regnskap for 2016.

Møteleder gikk gjennom regnskap og revisjonsberetning for 2016

Vedtak:

Regnskapet for 2016 ble enstemmig godkjent.

Revisjonsberetningen ble tatt til etterretning.

4. Styrets innstilling til kontingent for 2018.

Styret foreslår identisk sats: kr. 400 for enkeltmedlemmer og kr. 550 for familiemedlemmer.

Vedtak:

Styrets forslag til kontingentsatser for 2018 ble enstemmig godkjent.

5. Presentasjon av budsjettet for 2017.

Møteleder presenterte styrets forslag til budsjett og gjennomgikk de ulike postene.

Vedtak:

Styrets forslag til budsjett for 2017 ble enstemmig godkjent.

6. Valg

Valgkomiteen har bestått av Kjell Ursin Smith (leder), Per Reidar Bru og Eli Vareberg (fungerende leder).

I valgkomiteens leders fravær ledet styreleder valgene og fremmet valgkomiteens forslag slik:

STYRET:

Harald Sig. Pedersen,	- gjenvalg, velges for 2 år
Hans Eyvind Næss,	- gjenvalg, velges for 2 år
Sveinung Bang-Andersen,	- gjenvalg, velges for 2 år
Frederik Hansen,	- gjenvalg, velges for 2 år

- Varamedlemmer (velges for ett år):

Rigmor Haave	- gjenvalg
Torolv Hellemo	- gjenvalg
Jorunn Strand Vestbø	- gjenvalg

Vedtak: Valgkomiteens forslag ble tiltrådt ved akklamasjon.

Styrets forslag for 2017:

- Valgkomiteen (velges for ett år):

Per Reidar Bru	- gjenvalg,
Eli Vareberg	- gjenvalg, Valgkomiteens leder,
Berit Grande	- ny

- Revisor (velges for ett år):

Hallvard Ween	- gjenvalg,
---------------	-------------

*Vedtak: Styrets forslag til valgkomité og revisor ble tiltrådt ved akklamasjon.
Styret konstituerer seg selv.*

Stavanger 23. februar 2017

Harald Sig. Pedersen
Møteleder

Henning Hilde
referent

Bli medlem i Byhistorisk Forening Stavanger!

Dersom du er interessert i Stavangers historie, er vår forening noe for deg. Som medlem får du innbydelse til åtte til ti foredragskvelder/byvandringer årlig samt tre nummer av foreningens magasin *Stavangeren*. Magasinet er på ca. 100 sider og inneholder stort sett bare spesialskevne artikler. Det første nummeret i år var viet Fattigdom i Stavanger.

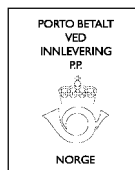
Alt dette er inkludert i medlemskontingenten som er kr 400 for enkeltmedlem og kr 550 for familiemedlemskap. Dersom du tegner medlemskap nå, vil kontingenten gjelde for **både** 2017 og 2018.

På våre nettsider – <http://www.bychistoriskforening.org/> – finner du mengder av historisk stoff om Stavanger og også mer informasjon om foreningen og arrangementene i 2017.

På nettsiden kan du også sende din innmelding. Du kan også sende e-post til pedersen@marstad.net eller ringe/sendt sms til 908 28 467.

RETURADRESSE: BYHISTORISK FORENING STAVANGER,
KRYSANTEMUMSHAGEN 41, 4022 STAVANGER.

Styret i Byhistorisk Forening 2017

Harald Sig. Pedersen

Tlf.: 908 28 467 E-post: pedersen@marstad.net

Hans Eyvind Næss

Tlf.: 51 52 91 34 E-post: hans_e_naess@yahoo.no

Frederik Hansen

Tlf.: 924 63 324 E-post: frederik@fredhans.no

Anne Tove Austbø

Tlf.: 926 64 860 E-post: anne.tove.austboe@museumstavanger.no

Henning Hilde

Tlf.: 908 74 492 E-post: henning.hilde@fabricom.no

Sveinung Bang-Andersen

Tlf.: 51 87 04 05 / 951 80 405 E-post: Sveinung.Bang-Andersen@uis.no

Åshild Sæland

Tlf.: 909 34 474 E-post: 2206aashild@gmail.com

Rigmor Haave

Tlf.: 995 61 701 E-post: rigmor.haave@lyse.net

Torolv Hellemo

Tlf.: 916 28 818 E-post: torolv.hellemo@hotmail.com

Jorun Strand Vestbø

Tlf.: 404 07 621 E-post: jorunn.vestbo@online.no

I REDAKSJONEN:

Anne Tove Austbø (redaksjonssekretær), Sveinung Bang-Andersen, Rigmor Haave,
Åshild Sæland og Harald Sig. Pedersen (ansvarlig redaktør)

www.byhistoriskforening.org

ISSN 0806-184X

OMEGA TRYKK – STAVANGER